

Ottar

Fra armarium til seminarium
– Trondenes som
kunnskapssentrum i eldre tid

1-2 · 2026 · Nr. 353-354 · Årgang 72

Elever fra Øvre Soppero skole har slöjd/hantverk ved Vittangi skole, Nord-Sverige - mars 2010.

Foto: Mari Karlstad, Norges arktiske universitetsmuseum

(Samtidsdokumentasjon gjort i forbindelse med utstillingsprosjektet og vandreutstillingen «I fotografiets tid - Reiser i Sápmi med utgangspunkt i Rolf Årnströms fotos fra 1940-tallet»)

Ansvarlig redaktør:

Ingrid Sommerseth

Hefteredaktører:

Sigrun Høgetveit Berg, Andreas Klein
og Siv Rasmussen

Grafisk design og trykk:

Grafiske Tjenester,
UiT Norges arktiske universitet

Manuskript og tips om tema,
bes sendt til:

Ottar, Norges arktiske universitets-
museum, PB 6050, Langnes,

9037 Tromsø

Tlf. 77 64 40 00

E-post: ottar@uit.no

Ottar digitalt:

<https://septentrio.uit.no/ottar>

*Ottar utgis av Norges arktiske universitetsmuseum
og akademi for kunstfag*

UiT Norges arktiske universitet

Utkommer med hefter flere ganger i året. Årgang 72.

Grafisk produksjon og trykk:

Grafiske tjenester, UiT Norges arktiske universitet.

Den digitale utgaven av dette heftet er tilgjengelig på

<https://doi.org/10.7557/ottar.723532026>

Redaksjonen er ikke ansvarlig for den enkelte forfatters synspunkter.

*Alle tekstene i dette Ottar-heftet er lisensiert med [CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/). Den enkelte
artikkelforfatter er opphaver. For informasjon om gjenbruksvilkår for de
enkelte illustrasjonene, følg lenker i bildeteksten.*

ISSN 2704-0933 (online)

ISSN 0030-6703 (trykt utgave)

Ottar

Fra armarium til seminarium – Trondenes som kunnskapssentrum i eldre tid

Populærvitenskapelig tidsskrift fra
Norges arktiske universitetsmuseum
nr. 353-354 · 2026

*Ottar sa til Herren sin, Alfred konge,
at han budde lengst nord i landet
ved Vesthavet. Han sa at landet like-
vel var mykje lenger mot nord, men
at det er heilt ubygt. Einast på nokre
få stader her og der held finnar til.
Om vinteren driv dei med jakt og om
sommaren med fiske ved havet.*

*Slik begynner fortellingen til den
nordnorske høvdingen Ottar.
Omkring 890 foretok han en reise
til England, og ga Kong Alfred en
beretning om Nord-Norge og om
en ferd langs kysten til Kvitsjøen.
Beretningen ble føyd inn i kong
Alfreds oversettelse av Orosius'
verdenshistorie. Inspirert av
den gamle håloyghøvdingens
nysgjerrighet og fortellerglede, har
OTTAR siden 1954 trykt artikler om
nordnorsk og arktisk natur, kultur
og samfunnsliv.*

Forside: «Sárdni olgoáimmus / Preken
under åpen himmel» Knud Leem i
Beskrivelse over Finmarkens Lapper,
deres Tungemaal, Levemaade og forrige
Afgudsdyrkelse fra 1767.
Universitetsbiblioteket i Tromsøs
fargelagte eksemplar.

Bakside: Trondenes kirke, av grafiker og
maler John Savio (1902–1938). Sn.L.1562,
Pl. L. 1663 Tslf 3328.
Foto: Olga Kvalheim

Innledning Siv Rasmussen, Sigrun Høgetveit Berg og Andreas Klein	2
https://doi.org/10.7557/ottar.8584	
Trondenes – eit lærd sentrum i mellomalderen Rognald Heiseldal Bergesen	3
https://doi.org/10.7557/ottar.8593	
Omsetjinga av erkebiskop Jons kristenrett i 1560 Sigrun Høgetveit Berg	10
https://doi.org/10.7557/ottar.8599	
Bilder som kunnskapsbærer i middelalderens kirkerom Stephan Kuhn	16
https://doi.org/10.7557/ottar.8594	
Diktaren og «skandalebiskopen» Anders Arrebo som inspirerte Petter Dass Ronny Grønning Spaans	22
https://doi.org/10.7557/ottar.8595	
Biskop Erik Eriksen Pontoppidan og aksene Trondheim–Trondenes Per-Olav Broback Rasch.....	31
https://doi.org/10.7557/ottar.8609	
Alfabetisering og fordanskning på 1700-tallet Siv Rasmussen og Dikka Storm	37
https://doi.org/10.7557/ottar.8610	
Om tidlig lærerutdanning: seminarene i Trondheim og veien fram til Trondenes seminarium i 1826 Randi Hege Skjelmo.....	44
https://doi.org/10.7557/ottar.8608	
Samiske stemmer i Knud Leems bokverk Per Pippin Aspaas	50
https://doi.org/10.7557/ottar.8573	
Det nordnorske prestedynastiet Kildal Brynjar Berg.....	58
https://doi.org/10.7557/ottar.8585	
Hva leste de første seminarister på Trondenes? Andreas Klein.....	64
https://doi.org/10.7557/ottar.8576	

Innledning

<https://doi.org/10.7557/ottar.8584>

I 2026 er det 200 år siden Norges første offentlige lærerutdanning ble etablert under navnet Trondenes seminarium. Seminaret holdt til i en liten tømmerbygning tett ved den mektige middelalderkirken på Trondenes. Det var ikke tilfeldig at utdanningen ble plassert nettopp her; kirke og skole var knyttet tett sammen, og initiativet til opprettelsen kom fra prestehold som ville utdanne lærere for samiske barn. Dessuten var Trondenes kjent som et viktig kirke- og læresenter fra middelalderen av. Seminaret ble flyttet til Tromsø 1848 og ble i 2009 en del av UiT Norges arktiske universitet.

I dette Ottar-nummeret, som har blitt til med utgangspunkt i den tverrfaglige forskningsgruppen Creating the New North (CNN) ved UiT, følger vi tre ulike linjer bakover i tid før etableringen av Trondenes seminarium. Den første linjen er Trondenes som middelaldersk læresenter, mens den andre linjen er trondheimbiskopenes forbindelser til Trondenes og Nord-Norge i tiden etter reformasjonen. Den tredje linjen peker mot 1700-tallets misjonsvirksomhet rettet mot samer. Tre linjer som så å si smeltet sammen da den første lærerutdanningen ble etablert på nettopp Trondenes i 1826.

På 1400- og 1500-tallet var Trondenes en kollegiatkirke, der det bodde flere prester samtidig. Både den svært rikt utsmykkede kirken og den store boksamlingen viser at Trondenes kirke hadde en helt spesiell posisjon i det nordlige Norge. Flere av artikkelforfatterne drøfter hvilken betydning kirkestedet hadde som lærdomssenter før og etter reformasjonen. I *Stephan Kuhns* artikkel kan vi lese om hvordan bilder i middelalderens kirkerom hadde en sentral funksjon som formidlere av kristen tro og moral, og ble en integrert del av samfunnets kunnskaps- og verdensbilde.

Rognald Bergesen diskuterer Trondenes' rolle som et regionalt kompetansesenter i middelalderen, der han viser eksempler fra den store boksamlingen som var en av Norges største. Også *Andreas Kleins* artikkel handler om en boksamling: den langt senere Trondenes seminariums boksamling fra etter 1826. Et viktig spørsmål er likevel hvilke bøker som var på Trondenes før oppstarten av seminaret. *Sigrun Høgetveit Berg* spør om hvordan det gikk til at erkebiskop Jon Raudes kristenrett fra 1200-tallet ble oversatt på Trondenes i 1560/61. Hvem hadde kompetanse til å oversette gammel-norsk til dansk, og hvorfor skjedde det nettopp på Trondenes? Oversettelsen ble gjort på oppdrag

av trondheimbiskopen Hans Gaas. Også *Ronny Spaans* og *Per-Olav Broback Rasch* gir et bilde av biskopenes forbindelse til Trondenes og Nord-Norge. Spaans drøfter om «skandalebiskopen» Anders Arrebos diktning og naturskildringer fra Nord-Norge var en inspirasjonskilde for Petter Dass. Rasch tar for seg Erik Eriksen Pontoppidans beskrivelser fra Nord-Norge og hans litterære virksomhet, som skal ha inkludert en oversettelse til samisk.

Fire av artiklene er knyttet til 1700-tallets misjonsvirksomhet blant Norges samiske befolkning. Misjonsledelsen holdt til i Trondheim, der det også ble gitt undervisning til kommende misjonærer og lærere. *Randi Skjelmos* artikkel handler om de tre utdanningsinstitusjonene i Trondheim: Seminarium Scholasticum, Seminarium Domesticum og Seminarium Lapponicum. *Siv Rasmussen* og *Dikka Storm* tar for seg leseopplæring, lærere og opplæringspråk. I *Per Pippin Aspaas'* artikkel kan man lese om samiske stemmer i Knud Leems bokverk. *Brynjar Bergs* artikkel handler om familien Kildal, der fem brødre fra Sørlandet fant veien nordover som misjonærer og lærere, og der tredje generasjon blir den første bestyreren av Trondenes seminarium.

God lesing!

Siv Rasmussen, Sigrun Høgetveit Berg
og Andreas Klein
hefteredaktører

Trondenes – eit lærd sentrum i mellomalderen

Rognald Heiseldal Bergesen

<https://doi.org/10.7557/ottar.8593>

Då Trondenes seminarium vart etablert i 1826 var det den første utdanningsinstitusjonen på eit slikt nivå i Nord-Noreg. Det danna ansatsen til Tromsø offentlige lærerskole, som frå 2009 har vorte ein del av UiT Noregs arktiske universitet. Likevel fanst det allereie på 1400-talet eit lærd miljø på Trondenes, eit miljø som vart borte i kjølvatnet av reformasjonen. Historiske kjelder om eit bibliotek der frå 1400- og 1500-talet antydgar ein kontinuitet frå mellomalderens katolske miljø til seminaret.

Det er særleg to forhold som fortel oss at Trondenes var eit lærd senter. Det eine er at det var eit fellesskap av fleire prestar som tok seg av gudstenestene der på 1400- og 1500-talet, det andre at prestane hadde tilgang til ei omfattande boksamling. Fleire av bøkene hadde funksjonar som strekte seg langt utover ei rein gudstenesteverksemd. Nokre av desse kan relaterast til intellektuell aktivitet og undervisning, typisk for kloster og domkyrkjer.

Eit kollegium av prestar

Trondenes var eit såkalla kannikgjeld i sein-mellomalderen. På denne tida var enkelte

soknekyrkjer organiserte slik at den eigentlege og titulære soknepresten ikkje budde ved soknekyrkja si, sjølv om han fekk inntektene derifrå. I staden hadde han tilhald ved ei av domkyrkjene der han var ein av kannikane, det vil seie ein av prestane som administrerte domkyrkjene og som dreiv gudstenestene der. Slike prestegjeld der soknepresten var ein kannik, blir kalla kannikgjeld. Sokneprestane i desse måtte tilsette ein eller fleire vikarar som dei betalte for å ivareta messearbeidet i soknekyrkjene sine, mens dei sjølve var ved domkyrkja. Trondenes, som truleg var landets rikaste kannikgjeld mot slutten av 1400-talet, gav store inntekter til soknepresten, og var, slik sett, eit ettertrakta kall. Frå byrjinga av 1400-talet var

Figur 1. Koret i Trondenes kyrkje, med dei tre praktfulle alterskapa. Foto: Geir Gabrielsen, Sør-Troms museum

det sjølvaste dekanen i Nidaros, domkapittelets leiar og den fremste blant kannikane der, som var sokneprest på Trondenes.

Svein Eriksson (ca. 1400–1488), var dekan ved domkapittelet i Nidaros og sokneprest på Trondenes i heile 53 år, frå 1427 til 1480, og brukte store pengebeløp til å utsmykke kyrkja. I denne lange tida må han ha hatt stor innflytelse på drifta. Den nære kjennskapen han hadde til domkapittelet må ha påverka praksisen på Trondenes. Han utstyrte soknekyrkja si med kostbare alterskap, korstolar av eik og eit måla skriftlesingsgalleri (*lektorium*) som skilde koret frå skipet. Særleg korstolar og lektorium høyrde heime i større kyrkjer.

Det er grunn til å tru at dekanen, og kanskje også tidlegare sokneprestar, hadde tilsett fleire vikarar på Trondenes. Sjølv om dei skriftlege kjeldene er ganske vage om dette, er dei materielle nesten overtydelege. Éi skriftleg kjelde fortel at Hans Gaas (ca. 1500–1578), som var den andre superintendenten (biskopen) i Trondheims stift etter reformasjonen, oppløyste kollegiatet på Trondenes i 1561. Ei anna kjelde som vitnar om at det var eit kollegiat på Trondenes, er vikarpresten Olaus

Figur 2. Dei fem bevarte bokbinda, Pal. 61, Pal. 65 og Pal. 68, liggande på eit bord på lesesalen til Nasjonalbiblioteket i Oslo. Foto: Rognald Bergesen

Feldts opplysning frå 1664 om at det var seks eller sju prestar der i "papistisk" tid.

Dei materielle kjeldene gjev eit enda tydelegare bilde; både kyrkjebygning og inventar ser ut til å ha vore rigga for eit større presteskap. Koret i Trondenes kyrkje er det største som er bevart frå mellomalderen i Noreg, når ein ser bort frå domkyrkjene (Fig. 1). Eit stort kor gav plass for mange prestar. Det var åtte alter i kyrkja, i dag er seks av dei bevarte. Dersom alle altera var innvigde, skulle det ideelt ha vore åtte prestar på Trondenes. I tillegg var kyrkjens seksten korstolar innreidde i ein hestekoform på liknande vis som i Nidaros domkyrkje, men i mindre skala. Eit stort sakristi med alter på nordsida av koret på Trondenes har liknande plassering som kapittelhuset i Nidaros domkyrkje. Prestane på Trondenes skulle både ivareta ein avansert liturgi og ta seg av pliktene ved trondeneskyrkjas tretten annektskyrkjer og kapell, i eit område som strekte seg frå Kvæfjord i sør til Baltestad eller jamvel Hillesøy i nord.

Det seier seg sjølv at det truleg var ei pragmatisk drift av kyrkja på Trondenes, der det kanskje ikkje var messe ved alle altera kvar dag, og ikkje sunge til alle døgnets tider. Justin Kroesen opplyser i *Trondenes kirke – verdens nordligste middelalderkirke i stein* (2025) at det var liknande pragmatiske ordningar ved fleire større landsbykyrkjer i seinmellomalderens Nederland.

Boksamlinga på Trondenes

De fleste kyrkjer hadde ikkje så mange bøker, ofte ikkje ein gong ein bibel. Dei hadde først og fremst ei messebok (*missale*) og ei tidebønebok, dei einaste bøkene som var nødvendige for at presten skulle kunne gjennomføre liturgien. Trondenes, derimot, ser ut til å ha hatt ei av dei største og mest rikhaldige boksamlingane i Noreg, sjølv om ho nok var langt ifrå så stor som den i Nidaros.

Den lærde dansken Martin Friedrich Arendt (1773–1823), tilknytta det som seinare vart Nationalmuseet i København, rapporterte på slutten av 1700-talet at det var 12 bokbind i folioformat på Trondenes, og at desse var restar etter ei større samling frå katolsk tid, altså frå før 1536. Arendt fortel vidare at det viktigaste i biblioteket hadde vorte flytta bort av biskop Krog hundre år tidlegare, altså på slutten av 1600-talet. Krogs bibliotek brann deretter opp i 1699. Dermed må ein anta at biblioteket på Trondenes hadde hatt mange fleire bøker enn dei som Arendt observerte. I tillegg til kva Arendt såg med sjølvsyn, støtta han seg nok også på ein munnleg lokal tradisjon, som mellom anna fortalde kva biskop Krog hadde gjort, og at det hadde vore fleire bøker der tidlegare.

Glo. ordi.

Nemo cum prophetas versibus viderit esse descriptos metro eos est apud hebreos ligari: et aliquid simile habere de psalmis vel opibus salomonis. Sed quod i demosthene et tullio solet fieri: ut per cola scribantur et comata: quod utique per cola et non versibus conscripturunt. Nos quodque utilitate gentium prudente interpretatio nem nouam: nouo scribendi genere

Prologus in Esaiam

Incipit prologus sancti Hieronymi in Esaiam prophetam.

Nemo cum prophetas versibus viderit esse descriptos metro eos est apud hebreos ligari: et aliquid simile habere de psalmis vel opibus salomonis. Sed quod i demosthene et tullio solet fieri: ut per cola scribantur et comata: quod utique per cola et non versibus conscripturunt. Nos quodque utilitate gentium prudente interpretatio nem nouam: nouo scribendi genere

Nico. de lyra

coma minus et colodque dicitur metra orationis. Coma vero se habet per modum articuli. et dicitur quod coma est quae nec est perfecta structio nec perfecta sententia: sed ibi ponitur. Periodus vel sententia: ubi est perfecta constructio: sed non perfecta sententia: et ibi fit punctus articulus. Et dicitur quod coma est quae nec est perfecta constructio nec perfecta sententia: sed ibi ponitur. Periodus vel sententia: ubi est perfecta constructio: sed non perfecta sententia: et ibi fit punctus articulus.

Et dicitur quod coma est quae nec est perfecta constructio nec perfecta sententia: sed ibi ponitur. Periodus vel sententia: ubi est perfecta constructio: sed non perfecta sententia: et ibi fit punctus articulus. Et dicitur quod coma est quae nec est perfecta constructio nec perfecta sententia: sed ibi ponitur. Periodus vel sententia: ubi est perfecta constructio: sed non perfecta sententia: et ibi fit punctus articulus.

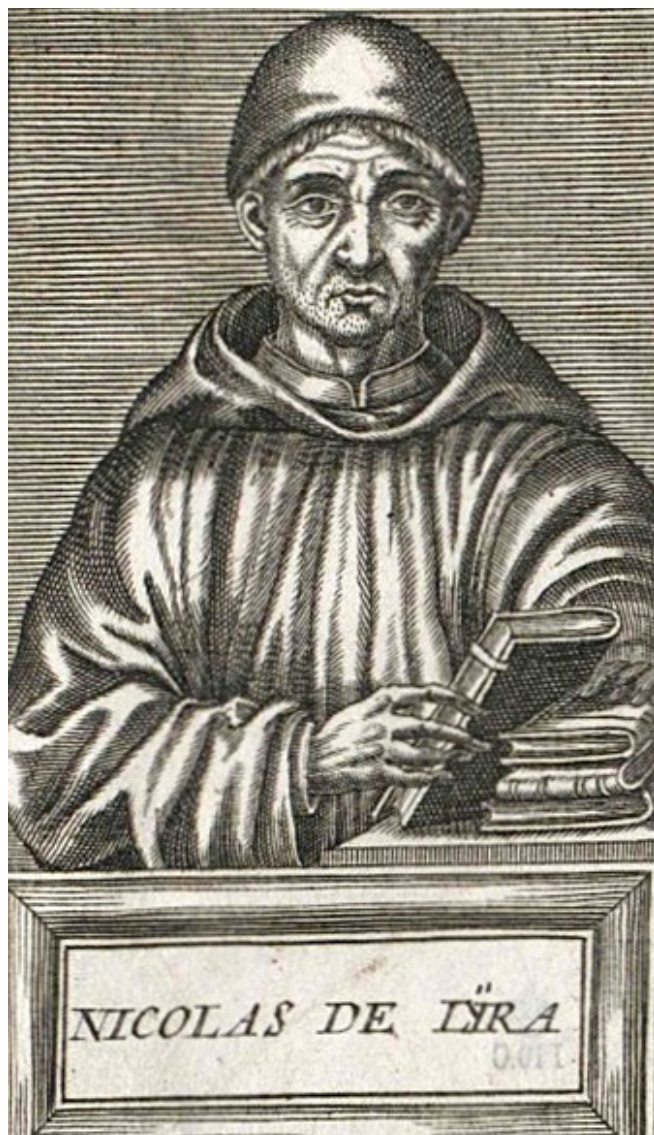
Nico. de lyra

Incipit expositio fratris Antonii ordinis minorum super prologum Esaiam.

Nemo cum prophetas versibus viderit esse descriptos metro eos est apud hebreos ligari: et aliquid simile habere de psalmis vel opibus salomonis. Sed quod i demosthene et tullio solet fieri: ut per cola scribantur et comata: quod utique per cola et non versibus conscripturunt. Nos quodque utilitate gentium prudente interpretatio nem nouam: nouo scribendi genere

Et dicitur quod coma est quae nec est perfecta constructio nec perfecta sententia: sed ibi ponitur. Periodus vel sententia: ubi est perfecta constructio: sed non perfecta sententia: et ibi fit punctus articulus. Et dicitur quod coma est quae nec est perfecta constructio nec perfecta sententia: sed ibi ponitur. Periodus vel sententia: ubi est perfecta constructio: sed non perfecta sententia: et ibi fit punctus articulus.

Figur 3. Ei heilside frå Postillae perpetuae av Nicolaus frå Lyra. Teksten i den midtre firkanten er frå Bibelen, medan resten av teksten er kommentarane frå Glossa Oridnaria og av Nicolaus frå Lyra. Foto: Rognald Bergesen

Figur 4. Nicolaus frå Lyra (1270–1349), tresnitt frå 1500, Bildarchiv Austria, Österreichische Nationalbibliothek. Wikipedia. Public Domain

Det er i dag bevart fem bind frå til saman tre bibelverk og eit pergamentblad frå eit antifonale (tidesongbok) frå Trondenes. Samtlege er i folioformat, som er eit stort bokformat, med utgangspunkt i at kvart ark vart folda ein gong, slik at det til saman var fire sider av kvart ark (Fig. 2). To av bøkene er utgåver av Nicolaus frå Lyras *Postillae perpetuae*. Alle binda er trykte i løpet av 1400-talets to siste tiår, av anerkjende trykkarar frå respektive Venezia, Nürnberg og Basel. Slike tidlege trykk frå trykkekunstens voggetid (fram til 1501) blir kalla *inkunablar* og er blant dei mest kostbare bøker. Dei to bevarte inkunablane frå Trondenes har halde seg godt i dei meir enn 500 åra sidan dei vart trykte, og kan ha vore fem av dei 12 binda som vart nemnde av Arendt. Pergamentbladet kan også ha vore eit av desse tolv binda, sidan også dét er i folioformat.

I tillegg er det seks handskrivne kjelder frå perioden 1370 til 1812 som enten ramsar opp titlar eller nemner typar bøker frå bokbestanden i trondeneskyrkja. Dei nemner mellom anna fleire messebøker, biblar, og minst tre teologiske verk, i tillegg til dei bevarte verka av Nicolaus frå Lyra. Blant desse kjeldene er eit diplom frå rundt 1400 som nemner årtideboka på Trondenes, og Hans Gaas sin fortale til den danske omsettinga av erkebiskop Jons kristenrett (1561). Ei årtidebok listar opp dødsdagane for dei avdøde i prestegjeldet, som det skal lesast dødsmesse for på dødsdagen kvart år. Opplysningane frå Gaas sin fortale tyder på at erkebiskop Jons kristenrett var kjent for prestane på Trondenes, og at det truleg fanst eit manuskript med teksten også der. Det kan vere den eller andre kyrkjerettslege dokument som vart nemnde av biskop Nannestad i 1750, då han skreiv: «nogle codices juris Canonici» og ramsa opp bøker frå trondeneskyrkja. I tillegg vart det nemnd fleire boktitlar eller type bøker i eit vedlegg til «sogneprestens manntall på Trondenes 1664–1666» av vikarpresten Oluf Feldt, og av biskop Nannestad, i hans almanakk frå 1750. Prost Simon Kildal d.m. (1761–1822) omtalar fleire bøker, mellom anna dei fem som i dag er på Nasjonalbiblioteket i Oslo, i si innberetning til kommisjonen for oldsaker i 1810. I tillegg nemner Feldt og Nannestad og fleire lutheriske bøker frå dei to første åra etter reformasjonen.

Til saman dannar kjeldene såpass mange brikker i eit puslespel av bøker at ein anar konturar av ei samansett boksamling. Den dekte ikkje berre dei liturgiske behova på Trondenes, slik tilfellet var i dei fleste soknekyrkjer, men også meir intellektuelle behov. På Trondenes hadde ein også såkalla bibliotekbøker (for studieformål og søken etter kunnskap) og kyrkjerettslege bøker. Samlinga med liturgiske bøker på Trondenes er meir kompleks enn i mindre soknekyrkjer. Det var jamvel fleire messebøker der enn i mindre kyrkjer, noko som tyder på at det også var fleire prester der. I tillegg hadde kyrkja ei tidesongbok, ikkje berre ei tidebønebok. Sett i samanheng med at det også var korstolar på Trondenes, fortel dét at det var omfattande korsong der.

Eit regionalt kompetansesenter

Trondenes ser ut til å ha vore eit kompetansesenter både religiøst, juridisk og administrativt. Sidan Sigrun Høgetveit Bergs artikkel i dette heftet omhandlar omsettinga av erkebiskop Jons kristenrett, vil eg her berre komme inn på dei religiøse sidene, som også er relevante for boksamlinga og eventuell undervisning.

Det meste av den liturgiske verksemda på Trondenes gjekk føre seg i koret, som var nesten heilt skjerma frå resten av kyrkja av ein korskillevegg.

Folk flest hadde ikkje tilgang der medan gudstene-
sta gjekk føre seg, men dei kunne følge med frå
kyrkjeskipet. Dei forstod heller ikkje latin, som var
kyrkjas språk. Det var berre preika som vart lesen
på lokalspråket. I kyrkjer med eit større preste-
skap, slik som på Trondenes, var det vanlegvis ei
såkalla konventualmesse om morgonen for heile
det geistlege kollegiatet som heldt til der. Berre på
søndagane omfatta messa heile kyrkjelyden. Ein
av prestane leia konventualmessa, gjerne assistert
av diakon, subdiakon og eventuelt anna tilgjen-
geleg messetenarskap. Resten av prestskapet og
andre kormedlemmer tok del frå korstolane med
korsong. Under tidebønene veksla dei to langsida-
ne i koret, dei to halvkor, med å syngje i tråd med
eit komplekst system av svarsong (*responsorium*)
og vekselsalme (*antifonale*). Utover dagen vart det
i tillegg lese privatmesser ved sidealtera, med sjele-
messe for døde medlemmer i kyrkjelyden.

Historikaren Trygve Lysaker hevda i 1987 at det
også kan ha gått føre seg opplæring av prestar på
Trondenes, i alle fall i dei lågare vigslegradane.
Han tok utgangspunkt i kjelda som omtaler lektor
Anders, som like etter reformasjonen omsette og
underviste superintendent Gaas i erkebiskop Jons
kristenrett. Det er også andre trekk ved boksam-
linga, som ikkje var kjende då Lysaker var aktiv,
som tyder på mogleg opplæring av prestar, og at
dei kunne fordjupe seg i teologiske tema. Eit stort
tilfang av bøker var i seg sjølv føremålstenleg når
ein skulle lære å lese og skrive eller fordjupe seg
i bibeltekstanes mysterium. Eg vil trekke fram to
bibliotekbøker frå trondenessamlinga som viser
to ulike tema: *Postillae perpetuae* av Nicolaus frå
Lyra (1270–1349) og *Summa Theologica Moralis* av
Antoninus frå Firenze (1389–1459).

Postillae perpetuae

Det er bevart to utgåver av Nicolaus frå Lyras
Postillae perpetuae i samlinga frå Trondenes. Desse
er på ei og same tid både biblar og kommentar-
verk. Begge bøkene (kvar av dei er firebindsverk)
inneheld Nicolaus frå Lyras utleggingar av Bibelen.
Den eine inneheld i tillegg tilsvarende utleggingar
frå verket *Glossa Ordinaria*, eit referanseverk frå
tidleg mellomalder. Reint konkret er bibeltekstane
plasserte i eit rektangulært felt sentralt på kvar
side (Fig. 3). Når ein les bibelteksten i midten, er
det lett å flytte blikket til tolkingane av same tekst
på same side. Ved å utdjupe Bibelen ord for ord
fungerte *Postillae perpetuae* som eit hjelpemiddel
ved bibeltolking og preiker.

Forfattaren, fransiskanarmunken Nicolaus frå
Lyra, var ein fransk teolog som underviste ved uni-
versitetet i Paris (Fig. 4). *Postilla perpetuae*, hans
mest kjende verk, var ein av dei mest populære
bibelutleggande tekstane på denne tida. Det er

Figur 5. Byste av Antoninus frå Firenze (1389–1459) utanfor
familiens hus i Firenze, her som helgen etter sin død.
Bilde: Wikipedia

bevart rundt 80 utgåver i Europa. Eksemplara frå
Trondenes er blant dei eldste *inkunablane* i Noreg.

Eitt av særtrekka ved Nicolaus frå Lyras tilnær-
ming er vektlegginga hans av Bibelens bokstavlege
tyding (*sensus literalis*), framfor dei meir allego-
riserande tolkingane som hadde vore vanlege
fram til då. Dette var nok også ei av årsakene til
at Martin Luther (1483–1546) ofte brukte *Postilla
perpetuae* i sine studium. Kanskje er det ein av
grunnane til at desse bøkene blei bevarte så lenge
på Trondenes. I mellomalderen kan dei ha gitt
både ordinerte og kommande prestar ei djupare
forståing av Bibelen enn kva dei fekk av preike-
samlingar og messebøker. Etter reformasjonen
kan dei ha hatt relevans på grunn av søkelyset på
sjølve bibelteksten.

Summa Theologica Moralis

Summa Theologica Moralis var skriven av Antoni-
nus frå Firenze mellom 1440 og 1459. Eksemplaret
frå Trondenes er ikkje bevart, men vart sett av
prost Kildal i kyrkja i 1810. Det kan godt ha vore
blant dei 12 binda i folioformat som Arendt hadde
sett då han var på Trondenes på slutten av 1700-
talet. Ho var ei handbok i moralteologi til vegleiing
av prestar og tok føre seg fleire aktuelle tema, som

Figur 6. Bebudelsen (1440–42) av Fra Angelico, Celle 3, San Marcoklosteret, Firenze. Bildet er eit av fleire freskomåleri måla i munkanes celler, der dei sov og meditererte. Klosteret og måleriet vart gjevne av Cosimo de Medici den eldre i bot for mellom anna å tene pengar på bankverksemda si. Bilde: Wikipedia

teologi, juss, politikk og økonomi frå ein moralsk synsvinkel.

Dominikanaren Antoninus frå Firenze var prior ved San Marco-klosteret i Firenze då han byrja på boka, og var ein av klosterets grunnleggjarar (Fig. 5). I 1446 vart han erkebiskop i Firenze og helgenkåra etter sin død. Ein del av *Summa Teologica Moralis* handlar om moralske aspekt ved inngåing av forretningskontraktar: Det var fellesskapets velferd som skulle ivaretakast. Ein skulle ikkje ha urimeleg høge renter – såkalla ågerrenter – på lån. Det var sett på som ei stor synd, også av kyrkja.

Bankmannen Cosimo de Medici den eldre (1389–1464), som i praksis var eineherskar i Firenze då boka vart skriven, var venn av Antonius, men samstundes hadde han tent seg rik som bankmann, mellom anna med ågerrente på lån. Ei av bøkene han betalte til kyrkja for dette finansierte San Marco-klosteret, inklusive dei mange freskomåleria til dominikanarmunken og målaren Fra Angelico (ca. 1395–1455) (Fig. 6). Donasjonar av kyrkjekunst og anna kostbart inventar for å gjere opp for handlingar kyrkja meinte var synd var vanlege over heile Europa. Det er ikkje utenkeleg at noko av inventaret på Trondenes har kome til på ein liknande måte.

Frå Trondenes til Nasjonalbiblioteket

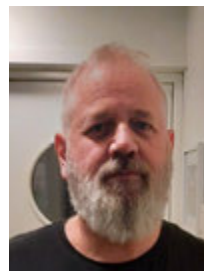
Fleire små vindauge opnar seg inn til boksamlinga frå mellomalderen på Trondenes når ein les om vitnesbyrda som presten Feldt, den intellektuelle Arendt, biskopane Krog og Nannestad og prosten Kildal hadde dei første hundreåra etter reformasjonen. Vi veit ikkje om desse bøkene spelte noko rolle ved Trondenes seminarium då det vart etablert i 1826, eller om dei vart innlemma i biblioteket der då, eller seinare på seminaret og lærarskulen i Tromsø. Det vi veit, er at det var ei overtyding blant folk som kjente til staden, om at Trondenes hadde vore noko stort i katolsk tid, og at denne overtydinga var sentral i argumentasjonen tidleg på 1820-talet, då det første lærarseminaret i Nord-Noreg skulle etablerast.

Dei fem bevarte binda og det bevarte pergamentbladet frå Trondenes enda, som vi var inne på innleiingsvis, opp på Nasjonalbiblioteket. Dei hadde vorte leverte til det gamle Universitetsbiblioteket i Oslo av to lærde menn som budde i Tromsø. Desse var nok i kraft av sine utdanningar og interesser meir kjeldekritiske enn folk flest, slik at det er liten grunn til å mistru opplysningane om bøkene opphav. Den eine var prokurator C. J. Martinus Nissen Dreyer (1808–1872), den andre skuledirektør P. J. B. Coucheron (1828–1912). Dreyer hadde, i tillegg til å vere jurist og fogd, vore ordførar og stortingsmann, og han hadde ei eiga boksamling

som han etter kvart gav til Tromsø kommunale bibliotek. Det var han som leverte pergamentbladet til Universitetsbiblioteket. Eit notat i marginen på manuskriptet refererer til Trondenes kyrkje, saman med opplysninga om at det opphavelig var ein del «af Bindet af en Bog fra Throndenæs Kirke». Coucheron, på si side, var utdanna teolog og hadde rundt 1860 skrive fleire kyrkjehistoriske artiklar i *Theologisk Tidsskrift* og i *Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs skrifter*, artiklar baserte på grundige arkivstudium. Det var han som leverte inn Nicolaus frå Lyras *Postilla perpetuae*. Fleire notat i margane, deriblant ein givarnotis og ein illustrasjon i eitt av binda, svarar til observasjonar som Kildal hadde gjort i 1810, då han den gongen bladde i dei. Alt dette uttrykker ein slags kontinuitet i boksamlinga frå mellomalderen til i dag. Slik sett kan ein kanskje – og heilt sikkert med ei altfor høg sigarføring og litt for mykje promille i blodet – hevde at UiT Noregs arktiske universitets historie starta allereie på 1400-tallet ved eit lærd miljø blant vikarprestar i Trondenes kyrkje.

Litteratur:

- Berg, S. H. 2014. Trondenes kannikgjeld – makt og rikdom gjennom seinmellomalder og reformasjon. UiT.
- Bergesen, R. H. 2012. Sangere i det himmelske Jerusalem. Funksjonsanalyser av middelalderinventaret i Trondenes kirke. UiT.
- Bergesen, R. H. 2013. Middelalderens bibliotek på Trondenes. *Collegium Medievale* vol. 26.
- Dahl, H. 1976. *Tromsø offentlige lærerskole i 150 år: 1826–1976*. Tromsø.
- Kroesen, J. 2025. Et liturgisk kunstgalleri. Middelalderinteriøret i Trondenes kirke i europeisk kontekst. Stige M., Hauglid K. og Johansen T. E. (red.). *Trondenes kirke – Verdens nordligste middelalderkirke i stein*. Harstad.
- Ytreberg, N. A. 1936. *Det gamle Tromsø: en studie til byens historie inntil 1850-årene*. Oslo.

Forfatter:

Rognald Heiseldal Bergesen er kunsthistorikar og fullførte si ph.d.-avhandling om inventaret i Trondenes kyrkje i 2012, og har som postdoktor arbeidd med bokillustrasjonar om samisk religion frå reformasjonstida. Han arbeider som universitetslektor på UiT og er deltakar i universitetets kunstutval og forskingsgruppa CNN.

E-post: rognald.h.bergesen@uit.no
<https://orcid.org/0000-0003-2839-5473>

Omsetjinga av erkebiskop Jons kristenrett i 1560

Sigrun Høgetveit Berg

<https://doi.org/10.7557/ottar.8599>

I 1560/61 var den lutherske biskopen i Trondheim, Hans Gaas, på Trondenes. Der fekk han omsett den katolske erkebiskopen Jon Raude sin kristenrett til dansk. Kva ville han med den? Og kvifor fekk han gjort det på Trondenes?

Ny kyrkjeordinans – med manglar

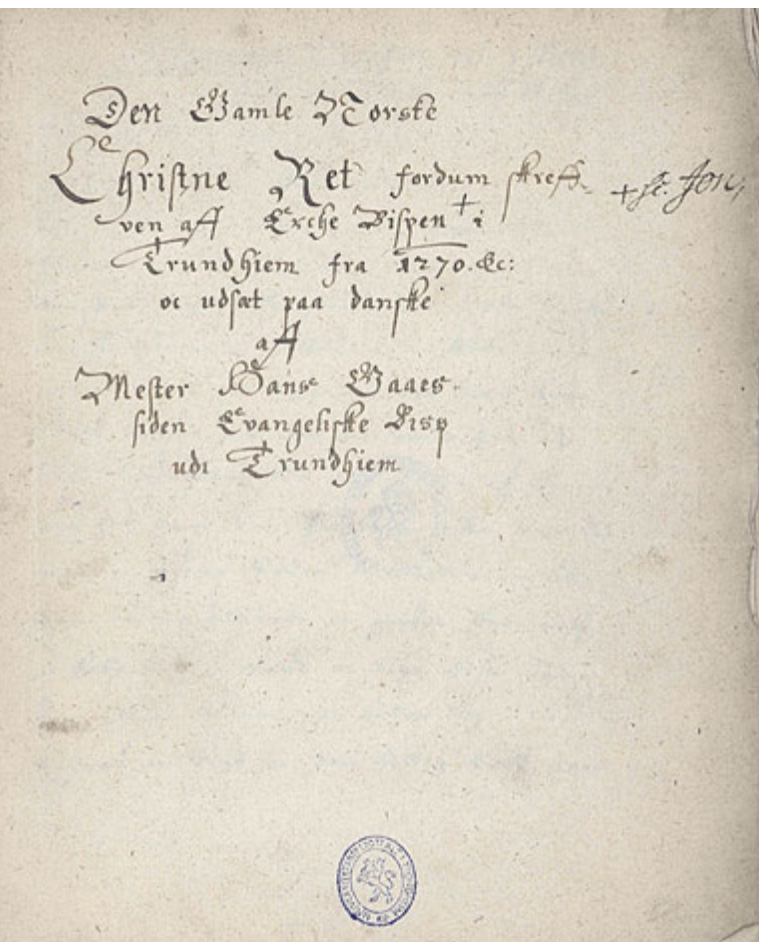
Då reformasjonen vart innført i Danmark-Noreg i 1536/37 trong det protestantiske kongeriket nye kyrkjelover som var i tråd med den luthersk-evangeliske læra. 2. september 1537 sende kongen ut ein såkalla kyrkjeordinans – på latin, som deretter kom i dansk språkdrakt frå 1539. Det var denne versjonen norske herredagar vedtok sommaren 1539, og såleis kan me seia at formelt vart ikkje reformasjonen innført i Noreg før i 1539. I 1542 vart denne kyrkjeordinansen trykt og utgjeven som *Den rette Ordinans*, saman med ein

del rettingar og tillegg, dei såkalla 27 Ribe-artiklane, og med dét var det grunnleggjande reformasjonslovverket på plass.

Allereie i den latinske 1537-versjonen er Kristian III (r. 1536–1559) klar over at kyrkjeordinansen ikkje er heilt godt tilpassa norske tilhøve. Det er ei tilføyning – ein “noregsparagraf” – under del VII “Forskjellige bestemmelser”, der kongen, med Guds hjelp, lova å koma nordover for å gje Noreg ein eigen ordinans. Han kom aldri – noko som skulle vise seg å bli eit stort problem, kanskje særleg i dei nordlegaste delane av Danmark-Noreg. Hovudutfordringa med den danske ordinansen var at han ikkje høvde for det norske kyrkjelandskapet, særleg ikkje det langs den nordlege kysten. Danmark var eit tettbygd jordbrukssamfunn, Nord-Noreg var spreittbefolka fiskerisamfunn – og dei strukturelle tilhøva for presteinntektene såleis annleis. Superintendent (nemninga for den nye lutherske biskopen) Hans Gaas (r. 1549–1578), som kom nordover til Trondheim frå København i 1549, skjønnte raskt problema den danske kyrkjeordinansen førte med seg, til dømes når det galdt korleis presteskap og klokkarar skulle utnemnst og lønast, korleis utgifter til visitasreiser skulle dekkast og korleis tienda utreknast og fordelast. Gaas etterlyste difor fleire gonger på 1550-talet ein eigen norsk kyrkjeordinans, utan å få gjennomslag hjå kongen.

Hans Gaas på visitas til Trondenes

Sommaren 1560 reiser Hans Gaas nordover til Trondenes på visitas. Han har planar om å koma seg heilt til Finnmark. Bak seg i Trondheim har han ein skarp og personleg konflikt med lensherren Evert Bild (r. 1553–1564), som hadde utvikla seg over fleire år. Han blir på Trondenes vinteren over. På Trondenes kom Gaas på eitt vis «heim», sidan kyrkja og prestegjeldet var superintendenten sitt eige kannikgjeld. Der var han formelt sokneprest med alle inntekter, samstundes som han også hadde ansvaret for utgiftene, mellom anna ved å løne kapellanar som heldt til på Trondenes og som gjorde det daglege prestearbeidet i det store prestegjeldet. Heilt fram til 1731 omfatta

Figur 1. Tittelsida på Jons kristenrett-omsetjinga som Hans Gaas fekk ferdigstilt på Trondenes i 1560. Avskrift frå oml. 1600. Manuskriptet ligg i dag i Gunnerus-spesialsamlingane ved NTNU Universitetsbiblioteket, XA Qv. 138.

Trondenes kannikgjeld heile Sør-Troms – med 13 kyrkjer og kapell som var underlagde den store hovudkyrkja på Trondenes.

Trondenes-kyrkja vart etter alt å døme på 1400-talet ei kollegiatkyrkje, det vil seia at prestane budde saman på Trondenes og hadde ansvar både for å drive den omfattande liturgien i den store kyrkja, samstundes som dei bytta på å reise rundt til dei andre kyrkjene i prestegjeldet for å utføre messehandlingar der (sjå Rognald H. Bergesens artikkel i dette heftet). Denne katolske kollegiat-organiseringa overlevde i første omgang reformasjonen, men ei av oppgåvene til Gaas då han kom på visitas, var å gjennomføre oppløysinga av kollegiatet, slik det hadde vorte bestemt at skulle gjerast i 1556. Prestane skulle no heller gifte seg, flytte ut og slå seg fast ned på prestegardar tilknytta dei ulike kyrkjene rundt om i det store kannikgjeldet; på Hinnøya og i Vågsfjordbassenget, på ytter- og innsida av Senja og inne i Astafjorden.

På Trondenes får også Hans Gaas endeleg gjort noko med problemet med den manglande norske kyrkjeordinansen. Han får rett og slett omsett den gamalnorske *Jons kristenrett* frå 1270-talet til dansk, truleg ferdigstilt våren 1561. Det var eit radikalt grep – eit katolsk lovverk i det ny-reformerte Trondheim stift – men han ser ikkje ut til å vera den første som kom på tanken. I fortala til omsetjinga seier Gaas seg langt på veg einig med «alle dei» som meiner at så lenge kongen ikkje kjem med ein norsk ordinans, må denne kristenretten nyttast i mellomtida. Behovet var stort, meinte han, ikkje berre av åndelege grunnar – for rett nok var det også «meget ugudeligt og imod Skrifften uchristeligt iblant» som stod i den katolske kristenretten. Men han trekte fram dei enorme avstandane og til tider farlege sjøreisene i stiftet sitt; han hadde mellom anna mista ein «from Mand» som han hadde til kapellan på Trondenes på det viset. I tillegg gjev han i fortala eit spark til kongens andre embetsmenn; han meiner det må koma ein ny ordinans slik at «onde og ugudelige Fougder skulle icke saa haardelige handle med fattige Undersatte».

I dette får me eit glimt av den til tider skarpe motsetjinga som var mellom den geistlege og den verdslege delen av stiftsstyret, ikkje berre på toppnivået mellom Gaas og lensherren Bild, men også rundt om i distriktet, mellom prestar og futar. Noko av problemet var at etter reformasjonen var arbeidsdelinga mellom desse to delane av kongens embetsverk ikkje alltid like eintydig. Kyrkjeordinansen slår fast at kongens representantar skal dele på styret av stiftet – kvar med sitt kompetansefelt. Superintendenten skulle ha oppsynet med skulane, utvikle fattigomsorga og lære opp og ordinere prestane, medan lensherren

Figur 2. Illustrasjon frå lovhandskriftet Ms.4° 317, frå oml. 1325, som inneheld m.a. Jons kristenrett. Nasjonalbiblioteket

skulle administrere dei økonomiske interessene og iverksetja kongens styre. Men ikkje så sjeldan var det langt frå eintydig kvar grensene mellom desse områda gjekk, dessutan skulle i tvilstilfelle lensherren ha siste ordet. Dette var ein ny situasjon for dei geistlege. Dei katolske biskopane var vane med å åleine ha læremyndigheit, domsmyndigheit og ordinasjonsmyndigheit, og i den norske kyrkja hadde dei vore svært sjølvstendige i høve kongemakta i katolsk tid – medan no var dei vortne embetsmenn hjå kongen. Dessutan var suksessen til denne arbeidsdelinga avhengig av god kjemi, noko det absolutt ikkje var mellom Hans Gaas, Evert Bild og hushalda deira. Fleire har tolka Gaas sitt lengeverande opphald nordpå 1560–61 som eit slags sjølvvald eksil, ei pustepause i konflikten mellom han og Bild. Det gjekk så langt at domkapitlet hans lurde på om han hadde slått seg til ro for godt i Nordlandene, og dei sende brev med ei innstendig bøn om at han kom heim att og ikkje måtte «fortøve lenger der nord».

Figur 3. I det katolske prestekollegiatet hadde alle prestene kvar sin plass i koret. Kollegiatet vart endeleg oppløyst då Hans Gaas overvintra på Trondenes i 1560–61. Foto: Kjartan Hauglid

Kvifor Trondenes?

Gaas hadde altså måtte ty til den katolske kristenretten for å få orden på dei kyrkjelege tilhøva i det store stiftet sitt. Men i og med at han ikkje forstod kva som stod skrive i det gamalnorske lovverket, fekk han «med erlige og vellærde mands Hielp Lector Anders paa Trondenæs» omsett teksten. Men det først etter at han hadde spurt «atskillige lærde Mænd indfødde her udi Norges Rige» om å omsetja til dansk eller «paa det Maal som nu forstandeligt er og her i Riget meenlig bruges». Men ingen hadde villa. Eller kunna? Kven var desse «lærde Mænd» som sa nei til oppgåva? Det næraste å tenkje på er jo hans eige domkapittel i Trondheim – presteskapet (kannikane) og dei verdslege administratorane han hadde rundt seg ved domkyrkja. Kunne verkeleg ingen der gamalnorsk? Fleire vitnemål frå midten av 1500-talet gjev til kjenne at gamalnorskunnskapane etterkvart var svært dårlege; «faa ere och dee som dem [norske bøker] lese kunne æn ferre ere de som forstaa dem», påstod sagaomsetjaren Laurents Hanssøn i innleiinga si til omsetjinga av kongesogene i 1551 (som for øvrig ikkje vart utgjevne før i 1899). Men om det var nokon som kunne, skulle ein tru det var i domkapitla. Dei var jo framleis i hovudsak bemanna med nordmenn – med ansvar for opplæring og med store boksamlingar. Men kvifor skulle dei i så fall ikkje ville?

Me har ikkje kjelder som seier noko nærare om dette, og det er med andre ord uvisst kva for og kven sin motvilje Gaas siktar til, så kanskje var det heller ukunna det fall på. Eller *profilen* i kompetansen til dei etterreformatoriske kannikane – kanskje var det ikkje nett eit slikt omsetjingsarbeid dei ønskte eller kunne gje seg i kast med. Dessutan kan det vera ei meir praktisk årsak til at Gaas endeleg fekk fart på omsetjingsarbeidet – dét at han overvintra på Trondenes 1560–61 og såleis hadde slikt å gjera denne vinteren.

Kven er «lector Anders»?

Det føresette likevel at det på Trondenes var ein lærd mann som *kunne*. «Lektor Anders» kan ikkje ha vore domkapittelets eigen lektor (det var på denne tida ein Sigurd Simonsson), og han oppheldt seg tydelegvis på Trondenes. Kven han var og kva tittelen hans tyder i 1561, er usikkert. Anton Chr. Bang hevda i *Den norske Kirkes Historie i Reformations-Aarhundredet* (1895) at Anders «maa vistnok have været en mand, der under katolicismen havde virket som lærer enten ved domkapitlets skole eller i et af tiggermunkenes klostre i Trondhjem», utan at han underbyggjer dette nærare eller refererer til noko kjelde. Oluf Kolsrud meiner i den posthumt utgjevne *Noregs kyrkjesoga II* (2007) at Anders kan «ha vore ein tidlegare dominikanarmunk i Trondheim», og Asbjørn Øverås antydgar i

Figur 4. I domkyrkja i Nidaros fanst det eit epitafium, ei minnetvål, over Hans Gaas, men denne brann opp i 1708. I dag er det synlegaste minnet om han denne støtta av Johannes Wiedewelt frå 1783, der han må dele plassen med Ove Bilde og Peder Svave, i Jægerspris slottspark i Danmark. Foto: Jan Bruun Andersen/Jægerspris Slot, Kong Frederik den Syvendes Stiftelse

Trondheim katedralskoles historie (1952) at Anders kan vera den katolske katedralskulerektoren «mester Anders», som opptrer i fleire diplom på 1520- og 1530-talet. Uansett kven han var – både tittelen og omsetjargjeringa dreg tankane til det me elles veit om kollegiat-kyrkja og boksamlinga der (som Rognald H. Bergesen skriv om i dette heftet). Og sjølv om Anders ikkje var domkapittelet i Trondheim sin lektor, så kan Gaas si omtale av han rett og slett tyde *lærer* – i den forstand at Gaas oppfatta han som det, som *læraren* i det kollegiet Gaas skulle avskaffe, og som *lærer* i form av ansvarleg for eller særskunnig i den boksamlinga som var i kyrkja, og som truleg vart brukt i opplæring av både prestar og lekfolk. Jons kristenrett kvitte han seg tydelegvis ikkje for å gå i gang med.

Jons kristenrett

Så kva var dette slags lovsamling? Kristenrettane var mangfaldige og fanst i mange versjonar. Dei inneheldt normer og reglar for korleis folk skulle

Prestegarden eller «stiftsgården» på Trondenes, også omtalt i historiske kjelder som Trondenes bispegard (jf Spaans sin artikkel i dette heftet), var med hundre års mellomrom også bispesete ein vinter eller to. Både i 1560–61 og 1658–59 heldt superintendenten (altså biskopen) i Trondheim – som også var sokneprest til Trondenes – til her, meir og mindre i «indre eksil». Hans Gaas styrte unna Trondheim og sin langvarige konflikt med lensherren Evert Bild, og Erik Bredal måtte rømme stiftsbyen då svenskane invaderte og tok kontroll med Trondheim, etter freden i Roskilde i 1658. Då var det høveleg for kongens øvste geistlege embetsmann i stiftet å kunne søkje tilflukt i sitt eige prestegjeld, Trondenes.

leva liva sine frå vogge til grav – om dåp, konfirmasjon, ekteskap og samliv, om faste og om kva som var lov å eta, om åger og blot, om bannlysing, kyrkjefred og heilagdagsfred, og ikkje minst om økonomiske sider ved korleis kyrkjebygg skulle reisast, driftast og vigslast. Dei hadde utvikla seg gjennom hundreåra, etter som kyrkje og kristendom fekk sterkare og sterkare feste i landet.

Men kvifor var det akkurat erkebiskop Jon sin kristenrett Gaas valde å få omsett? Denne kristenretten kom til på starten av 1270-talet – truleg ferdigstilt i 1273 – i samband med lovarbeidet til kong Magnus Lagabøte. Både kong Magnus og erkebiskop Jon Raude laga utkast til nye kristenrettar, og kongen ønskte å inkludere kristenrettane i den nye Landslova – slik dei var det i dei tidlegare regionale landskapslovene. Men han og erkebiskopen vart ikkje samde om delar av innhaldet, difor vart den ferdige Landslova i 1274 ståande utan ein eigen, fullstendig kristenrettsbolc. Erkebiskop Jon Raude hevda sterkt kyrkjas sjølvstendige program, og éi av årsakene til usemja var spørsmålet om kven som skulle dømme og med det få bøteinntekter frå saker som kyrkja meinte høyrde henne til – slik som saker om ekteskap og familieliv, prestar som braut lova og om korleis kyrkjebygg og tiende skulle forvaltast. Det er også i Jons kristenrett at *testament* – altså høvet til å setja opp eit dokument som disponerer delar av arven til kven ein vil – første gong opptre i norske lover. Moglegvis var også noko av problemet, eller i alle fall noko av utgangspunkt for usemja før 1270, at Jon sin versjon først og fremst var meint for bruk i Nidaros og Frostatingslagen. Der hadde kyrkja allereie ein sterk posisjon, og han kunne fremja det som vart sett på som radikale kyrkjeleg krav og posisjonar, medan Magnus hadde ambisjon om

Figur 5. Trondenes kyrkje og prestegard – med litt mindre vegetasjon enn i dag. Foto: Universitetsbiblioteket i Bergen

ein landsdekkjande kristenrett som alle verdslege interesser kunne godta.

Uansett – kristenrettane vart altså verande i bruk side om side med Landslova seinmellomalderen igjennom, somme stader erkebiskop Jon sin, andre stader eldre versjonar, kanskje først og fremst den som far til Magnus, kong Håkon Håkonsson, hadde utarbeidd på 1260-talet. Magnus Lagabøtes versjon ser ikkje ut til ha vorte mykje brukt i det heile.

Det mest nærliggjande svaret på spørsmålet om kvifor Gaas valde erkebiskopen sin versjon, og ikkje kong Håkons eller andre versjonar, må vera at det var Jons kristenrett som hadde vore i allmenn bruk i Nidaros før reformasjonen, og det var den Gaas hadde fått tak i. I erkebisp Aslak Bolts statutt frå 1436 er det synt til Jons kristenrett, men også Geble Persson, superintendenten i Bergen (r. 1537–1557), bestilte omsetjingar av denne kristenrettsversjonen på 1550-talet. Med andre ord: Om Jons kristenrett – i si tid – var meint først og fremst for Frostatingslagen, hadde den, anten heile tida, eller etter som hundreåra gjekk, også vore i bruk i andre lovområde. Og i alle høve – til og med lutherske embetsmenn i den kongestyrede kyrkja etter reformasjonen tykte den var betre å bruke for å handtere dei praktiske og økonomiske kyrkjelege tilhøva i Noreg, enn den danske kyrkjeordinansen.

Ei bokbru mellom 1400- og 1800-talet?

Hans Gaas kom frå København som ein av Kristian IIIs mange nyskulerte lutherske superintendantar. I mangt ser han ut til å ha hatt stor vilje og evne til å gjera ein reformasjonsinnsats *der han var*. Han synte etterkvart god kunnskap om tilhøva nordover, og at han hadde eit oppriktig engasjement for å få til praktiske løysingar, slik at den nye kyrkjeordninga kunne fungere. I omsetjinga av kristenretten, til dømes, var ikkje dansk mål det viktigaste – det var ikkje andre danske embetsmenn som var hovudmålgruppa for teksten, men omsetjinga måtte vera til eit «Maal som nu forstandeligt er og her i Riget meenlig bruges».

Den omsette kristenretten vart verande i bruk til det endeleg kom på plass ein eigen norsk kyrkjeordinans i 1607. Det første framlegget, som dei norske superintendantane på oppdrag frå kongen hadde ført i pennen i 1604, vart likevel for radikalt for Kristian IV (r. 1588–1648), og han sende det attende. Den reviderte versjonen som vart vedteken i 1607 var til slutt mykje godt lik den danske, og den norske kyrkjeordinansen må sjåast som nok eit uttrykk for Kristian IV sitt ønske om å religiøst straumlineforme og sentralisere avgjerdene i det store dobbeltmonarkiet. Reformasjons-hundreåret sin «utforskande» lutherske kurs vart

no for alvor sementert då Kristian IV hadde kome til makta og førde riket sitt inn i det me kallar for ortodoksiens periode. *Viljen* til å få på plass ein norsk kyrkjeordinans kan likevel tolkast som eit uttrykk for Kristian IV si genuine interesse også for Noreg, og initiativet må sjåast i samheng med at han også fekk på plass si norske, verdslege lov i 1604; *Den Norske Lov-Bog*. Denne lovboka finst det ei førsteutgåve av i Seminarsamlinga (sjå Andreas Klein sin artikkel i dette heftet). Me veit ikkje heile eigarhistoria til eksemplaret, men kven veit – kanskje var ho der allereie frå starten, og er sjølv lenka mellom restane av det førreformatoriske lærdomssetet og Trondenes seminarium?

Litteratur:

- Berg, S. H. 2014. Trondenes kannikgjeld – makt og rikdom gjennom seinmellomalder og reformasjon. UiT.
- Kolsrud, O. 1917. *Den Norske Kirkes Mindeskrift 1917. Utkast til en norsk kirkeordinans*. Kristiania 1917.
- Lysaker, T. 1987. *Nidaros erkebispestol og bispesete 1153–1953. 1: Reformasjon og enevælde 1537–1804*. Trondheim.
- Magnus Lagabøtes kristenrett og Sættargjerdene i Tønsberg*, utg. Nasjonalbiblioteket 2026.
- Spørck, B. D. 2009. *Nyere norske kristenretter*. Thorleif Dahls kulturbibliotek/Aschehoug.

Forfatter:

Sigrun Høgetveit Berg er professor i eldre historie ved UiT og medlem i forskingsgruppa CNN. Ho arbeider særleg med kyrkjehistorie og nordnorsk eldre historie og har publisert ei rekke arbeid om Trondenes kyrkje og samfunnet rundt, inkludert ph.d.-avhandlinga om Trondenes kannikgjeld.

E-post: sigrun.hogetveit.berg@uit.no
<https://orcid.org/0000-0003-4299-7972>

Bilder som kunnskapsbærere i middelalderens kirkerom

Stephan Kuhn

<https://doi.org/10.7557/ottar.8594>

Bilder hadde en sentral funksjon som formidlere av kristen tro og moral i middelalderens kirkerom. De inngikk i et samspill med liturgi og preken og bidro til å styrke forståelsen av både teologi og etikk. Gjennom sin plass i kirkerommet ble bildene en integrert del av samfunnets kunnskaps- og verdensbilde.

Den som trådte inn i kirken møtte i middelalderen et rom fullt av bilder. På altre sto skulpturer ofte plassert i et helgenskap eller alterskap som kunne åpnes og lukkes med dører. Forsiden på selve alteret var ofte utsmykket med kostbare malte eller broderte bilder, såkalte alterfrontaler og antependier, mens kirkens vegger var dekorert med veggmalerier eller billedtepper. Selv presten som holdt messen var kledd i bilder: Hans messehagel var prydet med kostbare broderier. I dag fremstår mange kirker i Norge som nokså

billedløse, og bare et fåtall – deriblant Trondenes kirke – har bevart et omfattende billedprogram. Selv i slike kirker står vi likevel bare overfor fragmenter av den opprinnelige utsmykningen.

Kirkerommet fungerte som et hellig sted der ulike aktører brukte rommet på ulike måter – prestskapet (klerus) på den ene siden og lekfolket på den andre. Disse aktørene hadde ulike roller og fremviste varierende grad av teologisk og liturgisk kunnskap. Lekfolket utgjorde imidlertid ikke en

Figur 1. Trondenes kirke. En av landets best bevarte kirkeinteriør fra middelalderen. Foto: Stephan Kuhn

ensartet gruppe, og deres evne til å forstå ritualer og liturgi varierte betydelig. Selv om gudstjenesten foregikk på latin, kan vi forutsette at lekfolk flest hadde en viss innsikt i liturgiens struktur og betydning. Troen gjennomtrengte dagliglivet i alle samfunnslag, og regelmessig deltakelse i gudstjenesten var en selvfølgelig praksis. Gjentakelsen av de samme handlingene ved hver messe, kombinert med forkynnelsen i prekener og katekese (undervisning), gjorde at middelalderens kirkegjengere ble fortrolige med kristendommens grunnleggende lære og liturgiens oppbygning.

Hele verdensforståelsen, oppfatningen av historien, tolkningen av verden rundt og menneskets plass i verden var uløselig knyttet til troen og til kirken. Kirkerommet utgjorde derfor et sentralt sted i middelalderens sosiale og kulturelle virkelighet, samtidig som det fungerte som en identitetsskapende arena for et fellesskap som identifiserte seg med sin kirke og dens utsmykning. Innenfor dette verdensbildet ble kirkens bilder aktive kunnskapsbærere som formidlet moralske normer og avklarte hva som var rett og galt. I det følgende skal jeg undersøke hvilken funksjon bilder hadde som kunnskapsbærere i kristendommen, og hvordan oppfatningen av livsvirkeligheten ble støttet gjennom bilder.

Bilder som bro til det guddommelige

I kunst- og kulturhistorisk forskning har man tradisjonelt lagt vekt på den didaktiske funksjonen (læringsfunksjonen) til bilder i kirkerommet. Pave Gregor den store († 604) tillegges her en nøkkelrolle, særlig gjennom sitt velkjente brev til biskop Serenus av Marseille. I brevet kritiserer Gregor biskopen for å ha ødelagt bilder av frykt for avgudsdyrkelse, og han understreker at de troende ikke skal tilbe bildene, men bruke dem som redskaper for undervisning og erindring. Med dette plasserer han bildene i en pedagogisk og pastoral ramme der de formidler det bibelske budskapet og støtter de troendes moralske og åndelige utvikling. Forskningen har tradisjonelt tolket denne didaktiske funksjonen i lys av forestillingen om bildet som en erstatning for Bibelen for troende som verken behersket latin eller kunne lese. Gjennom visuelle fremstillinger kunne lekfolk likevel tilegne seg bibelske fortellinger og kristen lære. Bildene skulle dermed fungere både som kateketiske hjelpemidler og som virkemidler som beveget hjertet til fromhet.

En slik forenklet oppfatning overser imidlertid at bildenes funksjon i kristen tradisjon strekker seg langt utover det rent didaktiske. Allerede i senantikken forsto teologer bilder og liturgiske handlinger som nødvendige, sanselige mellomledd mellom den materielle verden og menneskets

Figur 2. Anna-selv-tredje, skytshelgen til sjøfart, rikdom og familie (høyre alterskap). Foto: Stephan Kuhn

erkjennelse av Guds frelsesplan. I det innflytelsesrike verket *De coelesti hierarchia* (Om den himmelske hierarki), skrevet på 500-tallet av en ukjent forfatter som senere fikk navn Pseudo-Dionysius, ble dette perspektivet utviklet. Forfatteren påpeker at mennesker, på grunn av sine begrensede erkjennelsesevner, bare kan forstå det guddommelige indirekte – gjennom sanselige tegn som bilder, symboler og liturgiske handlinger. Disse fungerer som et «forheng» som både skjuler og åpenbarer det overnaturlige. Hele den materielle virkeligheten kan dermed oppfattes som en gjenspeiling av det guddommelige, ettersom alt til slutt har sin opprinnelse i Gud og bærer preg av guddommelig inspirasjon. Sanselige midler som bilder er derfor ikke bare et didaktisk hjelpemiddel, men en nødvendig vei til innsikt i det immaterielle.

Argumentasjonen vant gjennomslag i hele middelalderen og ble videreført av sentrale teologer som Thomas Aquinas (1225–1274). Også de få bevarte teologiske tekstene fra middelalderens Norge viser tydelig at denne tanken sto sterkt. Forfatteren av den gammelnorske homilieboken, en samling av prekener, understreker nettopp hvordan mennesket er avhengig av det materielle for å kunne begripe det guddommelige:

«En þar er vér erom iarðleger at atfærð varre. Þa megom vér eigi hug varum nær kom himnescum lutum nema ver takem dôme af licamlegum lutum at vér megem et andlega scilia.»

(Men så lenge vi lever vårt jordiske liv, kan vi ikke med vårt sinn komme nær de himmelske ting, dersom vi ikke tar eksempel av de jordiske ting slik at vi derigjennom kan skjønne det åndelige).

Gjennom dette ser vi at bilder i middelalderens kirker inngikk i et bredere teologisk og liturgisk univers, der de sanselige tegnene utgjorde nødvendige bindeledd mellom det synlige og det usynlige, det menneskelige og det guddommelige.

Å forstå bilder: preken og moralteologi

For dagens betrakter fremstår kirkekunsten ofte som fremmed. Mange kjenner verken motivene eller de tradisjonelle tolkningsmåtene, enten de møter religiøs kunst i kirker eller på museer. I middelalderen derimot kan vi anta at folk flest i langt større grad gjenkjente bildene. Dette betyr likevel ikke at alle kirkebesøkende forsto de komplekse ikonografiske sammenhengene med deres mange teologiske og liturgiske lag. Når Gregor omtaler bilder som hjelp for de «ukyndige» (*idiotae*), viser han snarere til at bilder kan supplere skriften i forkynnelsen og minne de troende om det de allerede har hørt i liturgien. Bildets funksjon var derfor ikke å erstatte tekst for dem som ikke kunne lese, men å støtte prekenen, styrke erindringen og bidra til moralsk oppbyggelse. Likevel må de troende ha hatt en grunnleggende forståelse; uten en slik forutsetning kunne ikke bildene virke som ledetråder i menneskers livsverden. Bilder får nemlig mening først når mennesker tolker dem innenfor en felles kulturell og religiøs ramme. De kunne bare utfolde sin fulle betydning når noen forklarte dem, og nettopp prekenen kunne fylle denne funksjonen.

Selv om vi ikke vet sikkert hvordan prester aktivt integrerte bilder i prekenen, kan vi generelt anta at de brukte dem som didaktiske hjelpemidler.

Figur 3. Kristoffer, skytshelgen til reisende (venstre alterskap). Foto: Stephan Kuhn

Gjennom forklaring kunne presten gjøre bildene forståelige for troende uten teologisk utdannelse og dermed formidle kunnskap. Allerede tekster fra Gregor av Nyssa og Basilius av Caesarea på 300-tallet viser hvordan teologer brukte og forsto bilder. Basilius hevder at det talte ord og det visuelle bildet fungerer som komplementære kommunikasjonsmidler: «Quae enim historiae sermo per auditum exhibet, ea ob oculos ponit silens pictura per imitationem» (Det som forkynnelsen av historien viser gjennom hørselen, fremstiller det stumme bildet for øyet gjennom imitasjon). Denne tanken om at bildet understøtter det hørte ordet bygger på teorier om bildets rolle i hukommelsen (mnemoteknikk): Det man ser, fester seg bedre enn det man kun hører.

Ifølge de norrøne sagatekstene holdt biskopene allerede under kristningstiden på 1000-tallet prekener i Norge. Historikeren Arnved Nedkvitne påpeker at prekenen trolig ble en fast del av messefeiringen i den norske kirkeprovinsen mot slutten av 1200-tallet. Flere kirkelige tekster pålegger nemlig prestene å preke hver søndag. Prekenen fylte flere oppgaver. For det første formidlet den Guds ord ved å forklare evangeliet som ble lest på latin. For det andre spredte den frelseslæren og underviste i kristen etikk og moral, altså den kateketiske funksjonen. Prekenen skulle gi de troende veiledning og utrustning til et godt liv. Bare et fåtall prekener fra norsk middelalder er bevart, og ingen av dem inneholder direkte henvisninger til bilder. Dette gjør det vanskelig å fastslå i hvilken grad vi kan snakke om en egentlig relasjon mellom tekst og bilde. De bevarte prekenene må trolig forstås enten som forelegg som prestene kunne orientere seg etter, eller som nedtegnelser av prekeninnhold, snarere enn som ferdig formulerte pretekster.

I skandinavisk sammenheng utgjør den tidligere nevnte gammelnorske homilieboken, trolig skrevet rundt år 1200, en sentral kilde. Paleografen Michael Gullick har påvist at én og samme skriver trolig har forfattet alle de 29 bevarte prekenene. Tekstene bygger i stor grad på eldre, utenlandske homilietekster. Forskere knytter håndskriftet til Bergens domkapittel og antar at boken fungerte som et redskap i opplæringen av nye prester. Homiliebokens prekener begynner som regel med et bibelsitat, en helgenlegende eller et utdrag fra kirkens lære, som presten deretter forklarer. Temaene dekker viktige festdager som påske og jul og samsvarer dermed med motiver som også var utbredt i kirkekunsten. I tillegg inneholder boken prekener til ulike helgendager samt en preken til minne om kirkens vigsling. Helgenlegendene tjente ofte som etisk veiledning ved å gi de troende forbilder å etterligne. Helgenene var til stede både visuelt i kirkens bilder og verbalt i prekenen, og

de fylte en etisk funksjon ved å demonstrere hva mennesker kunne oppnå og dermed oppmuntre de troende til å følge Kristus gjennom etterligning (*Imitatio Christi*).

Kunsthistorikeren Henrik von Achen argumenterer for at bilder i kirkerommet trolig ble brukt aktivt under prekenen som visuelle og didaktiske hjelpemidler. Han mener at bildene fungerer som de synlige sporene etter en didaktisk praksis, selv om den verbale formidlingen – selve prekenen – i stor grad har gått tapt. Von Achen viser blant annet til et avsnitt til Allehelgensmessen i homilie-boken, hvor helgenenes forbildekarakter tydelig understrekes:

«En með því at vér holdum í dag hotið allra hæilagra goðer brøðr oc systr. þa er nauðsyn at liciaz þæim í siðum, er vér dyrcum í hotiðar halde. því at hvat stoðar at halda ena ytru hotið hæilagra á iorðu. ef hiortu váor fysasc æigi til ennar iðre hotiðar þeirra á himni.»

Men da vi i dag feirer alle helgeners fest, kjære brødre og søstre, er det nødvendig at vi etterligner dem vi hedrer i vår feiring. For hva gagnar det å holde de ytre helgenfestene på jorden, hvis våre hjerter ikke lengter etter deres indre høytid i himmelen?

Et annet eksempel finnes i homilien til minne om martyren Stephanus. Her fremheves helgenens forbilledlige karakter, og menigheten oppfordres samtidig til etterfølgelse. Etter å ha redegjort for legenden, særlig Stephanus' forbønn for sine fiender, vender prekenteeksten seg direkte til menigheten:

En með því at vér høyrðum sagt fra þolenmøde Stephani goðer vinir. þa hverfum vér aftr til vár sialfra ok hyggium át ef ver likiem í nocque aost hans ok þolenmøde við vini vara eða ovini. Þvi at þa sftuðar óf at halda hotiðir hæilagra eða vita lif þæirra. ef vér batnom i eptir likingo atfærðar þæira.

Etter at vi har hørt om Stephanus' tålmodighet, kjære venner, la oss vende oss mot oss selv og overveie om vi deler noen av hans kjærlighet og tålmodighet mot venner eller fiender. For hva gagnar det å feire helgenenes festdager eller kjenne til deres liv, hvis vi ikke forbedrer oss ved å etterligne deres gjerninger?

Selv om homiliene ikke viser til konkrete bilder ved alteret, er det sannsynlig at presten etablerte en kobling mellom ord og bilde i selve prekenen. I tillegg til den talte forkynnelsen spilte også prestens gestikulering, mimikk og stemmebruk en viktig rolle i kommunikasjonen. Homiliene knytter

riktignok forkynnelsen til bestemte festdager i kirkeåret, mens alterbildene sto synlig for menigheten gjennom mesteparten av året. Bildet kan derfor ha fungert som en visuell påminnelse om innholdet i prekenen også etter at festen var over.

Prekenen gjorde det mulig for de troende å forstå bildets innhold og bruke det senere i sin individuelle andakt. Gjennom samspillet mellom det de hørte i prekenen og det de så i bildet, kunne de reflektere over budskapet som bildet formidlet. I beste fall utviklet det seg en tilnærming til bildet på tre nivåer: først en individuell refleksjon over det man kollektivt hadde hørt i prekenen, deretter den individuelle, meditative andakten og til slutt den kontemplative betraktningen av det man så.

Trondeneskirkenes interiør som gjenspeiling av senmiddelalderens verdensbilde

Til slutt skal jeg forsøke å identifisere eksempler fra Trondenes som gjenspeiler senmiddelalderens verdensbilde. Oppgaven er utfordrende fordi vi ikke vet sikkert hvilke tekster prestene brukte, eller hvordan prekenen faktisk lød i kirkerommet. At menigheten forsto og brukte bildene, fremstår likevel som åpenbart. Det er heller ikke sannsynlig at utvalget av helgener var tilfeldig, selv om det dreier seg om populære helgener. Utvalget gjenspeiler trolig en kombinasjon av teologiske ideer, lokale behov og økonomiske realiteter.

Kunsthistorikeren Rognald Heiseldal Bergesen påpeker at Anna – Marias mor og Jesus' bestemor – som vises tre ganger i Trondenes, hadde særlig relevans for menigheten. Hun ble oppfattet både som beskytter av sjømenn og som garantist for rikdom, noe som var avgjørende i et lokalsamfunn basert på fiske og sjøfart. Alterskapene med motiver av Anna som holder Maria og Jesusbarnet i armen (framstillingen kalles Anna-selv-tredje) uttrykte et ønske om trygg ferd på havet og økonomisk stabilitet gjennom tørrfiskhandelen. Samtidig fungerte Anna som et symbolsk forbilde for «borgerlige» familieverdier i et handelsrettet samfunn, og hennes kult bandt kirkerommet til en kombinasjon av teologi og lokal maritim identitet.

På samme måte som Anna ble påkalt for å beskytte sjømenn og sikre økonomien fra fiskeri og handel, dyrket menigheten Kristoffer – fremstilt på det venstre alterskapet – som skytshelgen for reisende på farefulle veier og over farlige vann. I mange kirker langs europeiske reiseruter ble han fremstilt på fremtredende steder nettopp av denne grunn. Begge helgenene fungerte som beskyttere

Figur 4. Kristus tornekrøning. Bevisst ødeleggelse av ansikter til dem som plager Kristus. Foto: Stephan Kuhn

i en tid der reise og transport innebar betydelig risiko. Mens Kristoffer skapte trygghet for individets ferd gjennom landskapet, symboliserte Anna trygghet for hele lokalsamfunnets maritime og økonomiske virksomhet. Sammen viser de hvordan helgendyrkelsen speilet konkrete behov i hverdagslivet: sikker ferdsel og vern av liv og verdier.

Samtidig som helgenene kunne fungere som beskyttere, preges senmiddelalderens verdensbilde av en tydelig skepsis mot det ukjente og fremmede. Antijødiske holdninger var utbredt i middelalderens Europa, også i Norden. Margrethe Stang påpeker at malere ofte plasserte jøder i pasjonsscener som Kristi torturister eller korsfestere, gjerne med karikerte og groteske trekk – krokete neser, overdrevne ansiktsformer og fremmede hodeplagg – for å markere dem som «annerledes» og onde. Selv om det ikke fantes dokumenterte jødiske samfunn i Norge i middelalderen, importerte man slike forestillinger gjennom kunst og fortellinger fra kontinentet, som var godt kjent i det norrøne samfunnet. De ble en del av den kollektive kristne fortellingsverdenen, der jødene først og fremst representerte Kristi fiender.

Dette antijødiske verdensbildet, som preget store deler av europeisk middelalder, kommer også til uttrykk i Trondenes kirke. Pasjonsscenene på predellaen (sokkelen) til det høyre alterskapet viser i de to første scenene tydelige stereotyper.

Noen kirkegjengere har tilsynelatende reagert på framstillingene, siden ansiktene til dem som plager Kristus er skadet: øyne og tunger er skrappt ut. Denne formen for bevisst ødeleggelse av uønskede skikkelser er ikke unik for Trondenes; vi finner mange lignende tilfeller i europeisk kirkekunst.

Disse eksemplene viser hvordan senmiddelalderens verdensbilde var gjennomsyret av skarpe skiller. Visuelle framstillinger fungerte som effektive formidlere av samfunnets verdier og religiøse forestillinger. Bildene opptrådte dermed som aktive kunnskapsbærere som konkretiserte og forsterket normative og ideologiske perspektiver. Trondenes kirke fremstår dermed som et enestående vitnesbyrd om senmiddelalderens kirkelige verdensbilde – ikke bare i nordnorsk sammenheng, men også i et bredere europeisk perspektiv – der et rikt og teologisk forankret billedprogram knytter lokalsamfunnets erfaringer og behov til en billedtradisjon som var felles for kirker over hele det førreformatoriske Europa.

Litteratur:

- Von Achen, H. 1991. Helgenikonografi og moralteologi. Kirkekunstens teologiske funksjoner – en ikonologisk skisse. *Tro og bilde i Norden i Refomasjonens århundre*, (red.). Blindheim, M., Hohler, E., Lillie, L., Oslo, s. 9–30.
- Bergesen, R. H. 2015. Billedprogrammet på Trondenes: Den hellige Anna – sjømannenes og rikdommens beskytter. *Nordlitt 36: Berørt av bygninger*, (red.). Haugdal, E., Olaussen, H., Aamond, S., s. 229–248.
- Kuhn, S. 2022. Hochmittelalterliche Altarausstattungen in Norwegen im europäischen Kontext (ca. 1150–1350). Formen, Funktionen, Ensembles, Ph.d. Bergen 2022.
- Laugerud, H. 2016. Erindringer som fromhetskultur. Menemologiske perspektiver på religiøs tro og praksis i europeisk middelalder. *Kunst og Kultur* 99. 3/2016, s. 142–153.
- Stang, M. 2021. Enemies of Christ in the Far North: Tales of Saracens, Jews and the Saami in Norwegian Medieval painting. *Tracing the Jerusalem Code. Vol 1.*, (red.). Aavitsland, K. B., Bonde, L. De Gruyter, s. 477–499.

Forfatter:

Stephan Kuhn er kunsthistoriker og kurator med spesialisering i middelalderkunst i Skandinavia. Han er førstekonservator ved Trondenes Historiske Senter/ Sør-Troms Museum og har tidligere arbeidet ved Nasjonalmuseet i Oslo.

Kuhn har doktorgrad fra Universitetet i Bergen med avhandling om norsk middelalderkunst fra 1200- og 1300-tallet i europeisk perspektiv.

E-post: stephan@stmu.no

<https://orcid.org/0000-0002-6006-7851>

Diktaren og «skandalebiskopen» Anders Arrebo som inspirerte Petter Dass

Ronny Grønning Spaans

<https://doi.org/10.7557/ottar.8595>

Anders Arrebo er kjend som far til dansk-norsk renessansepoesi. Og han er kjend som biskop i Trondheims stift som skapte skandalar. Men det er ukjent at han tok med inntrykk frå Nord-Noreg i det poetiske verket *Hexaëmeron*. Dette verket vart ei inspirasjonskjelde for nordnorsk topografi, ikkje minst for Petter Dass.

Anders Christenssøn Arrebo (1587–1637) kom frå vesle øya Ærø sør for Fyn. Det kjem fram av ein annan skrivemåte av etternamnet, «Ærøbo». Berre 31 år gamal, mars 1618, vart han innsett som superintendent i Trondheim, som biskopen heitte den gongen. Alt 26. juni same år rapporterte han til kongens kanslar, Christen Friis, at han hadde vore på bispevisitas heilt nord til Vardø. Det vitnar om ein ambisiøs geistleg som tok kallet sitt alvorleg.

Figur 1. Portrett av Anders Arrebo i Nidarosdomen. Dette er ein variant av portrettet i Vor Frue Kirke Vordingborg og stammar frå 1700-talet. Kjelde: ©Nils Kristian Th. Eikeland, NTNU Universitetsbiblioteket

Men den unge mannen var òg aktiv på andre område, som skapte misunning og baksnakk. Han dansa på eit prestebryllaup, vart ved same fest sett sitjande på sengekanten til to gifte kvinner, og han skreiv nidvers mot futen i Trondheim. Det fekk fylgjer; alt i 1622 var noregseventyret over. Arrebo vart avsett etter ei rettssak mot han, som enda på den såkalla Herredagen i Bergen, eit riksrådsmøte der kong Kristian IV sjølv var til stades. Arrebo vart frikjend for dei fleste skuldingane, men kongen dømde han likevel frå stillinga. Fyrst i 1626 fekk han kall att, degradert som prest i Vordingborg, der han budde til han døydde i 1637.

I Danmark fekk han tid til å reflektere over livet og til å dikte. Arrebo har i dag status som «den danske kunstdigtnings fader». Han innførte klassiske ideal og moderne verslære i Danmark-Noreg. Men det er mindre kjent at Noreg, særleg Nord-Noreg, var verande i hjarta hans gjennom heile livet. Landsdelen har stor plass i hovudverket hans, *Hexaëmeron*. I dette langdiktet syng han om nordnorsk landskap, fisk og dyr. Samtidig er det er ukjent at verket hadde påverknad på topografisk litteratur i Nord-Noreg fram til midten av 1700-talet. Arrebo er det einaste diktarnamnet Petter Dass nemner i *Nordlands Trompet*.

Nord-Noreg i brev

Anders Arrebos opphald i Noreg sette skriftlege spor, både i brev til kanslaren Christen Friis (1581–1639), og i diktinga. I breva blir Trondenes nemnd, medan fokuset ligg på nordnorske landskap og natur i poesien. Den nye biskopen var ikkje imponert over tilstanden i landsdelen. I eit brev til kanslaren frå 26. juni 1618 kjem dette fram:

Men Jesus! Hvilket barbari, hvilken råhed og uvidenhed har jeg mødt ved indgangen til mit embede, skapt og fremgået af teologernes og provsternes sløsethed (herom kan der næppe være tvivl), men også af præsternes dype uvidenhed. Der er næppe fundet én blandt dem, der er 40 år

Figur 2. Interiøret i Vor Frue Kirke Vordingborg, Sydsjælland der Anders Arrebo endeleg fekk kall. Interiøret er dekorert med kalkmålarstykke frå 1400-talet. Kjelde: Wikicommons

eller derover, som har lært at fremsige De ti bud, ja endog ikke Fadervor. (Omsett frå latin av Vagn Lundgaard Simonsen).

Han fortel så at han har stemna sju prestar frå ulike område, særleg frå Nordland, som ikkje

kunne leggje fram vitnemål frå skular eller universitet. Dei er «som andre banditter og mordere jaget bort fra fædrelandet og er blevet mottaget her i dette – som man siger – tilflugssted for slyngler og er sat til at forvalte kirketjenesten». Arrebo uttrykkjer òg omsorg for prestar i det fattigslege

Figur 5a og 5b. Illustrasjon frå 1678 av Moskstraumen. Frå: Herbinus Johannes, *Dissertationes De admirandis mundi cataractis supra & subterraneis*. Kjelde: Universitetsbiblioteket i Oslo

å sende ein ny mann til Trondheim, utan eit nettverk i byen, til å ordne opp? Den unge dikteren fekk sterke menn imot seg. Det seier seg sjølv at rykta om den festglade biskopen kom som sende frå himmelen.

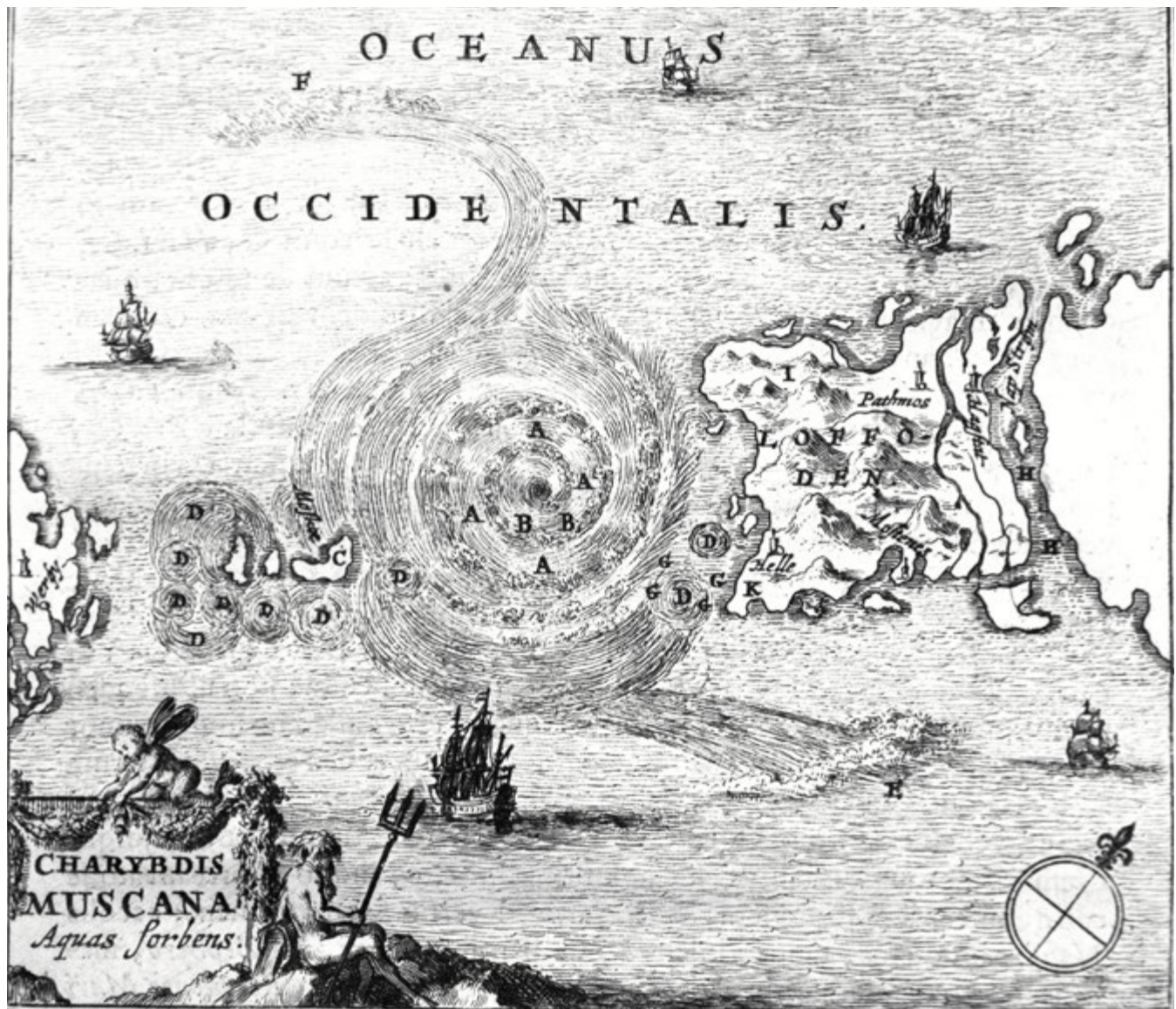
I tillegg kom dei fysiske pårøyningane tilknytt det største og truleg vanskelegaste stiftet i Danmark-Noreg. I eit brev til Christen Friis, som finst i det norske Riksarkivet, skriv dikteren: «Gud ved oc, at ieg maa oc i dette stift meget Ont lide oc mange farlige Reiser gjøre».

Nord-Noreg i diktinga

Der Nord-Noreg i breva er skildra som ein landsdel tyngd av fattigdom, er det omvendt i poesien. Her er Nord-Noreg heimstaden for vedunderlege naturfenomen. Det fører oss til Arrebo's mest kjende verk: *Hexaëmeron*. Det er: *Verdens Første Uges Sex Dages præctige oc mæctige Gierninger* (utgjeve i

1661). Som det kjem fram av tittelen, er det tale om eit epos om Guds skaping av verda (*Hexaëmeron* tyder «seks dagar» på gresk). Verket er ei omarbeiding av det franske *La première Semaine* («Den fyrste veka», 1578) av Guillaume de Salluste Du Bartas. Det er eit verk som vart etterlikna av diktarar i heile Europa. Arrebo har i hovudsak nytta ei attdikting av Du Bartas til eit språk som ligg nærare dansk: *De Weke* (1616) av nederlendaren Zacharias Heyns.

Arrebo var på bispevisitas nordpå sumaren 1618. Dersom Arrebo fekk høve til ein bispevisitas til, kunne det ha vore i 1621. Kanskje overvintra han den gongen i Trondenes? Dessverre er Trondenes ikkje nemnd i *Hexaëmeron*. Dei få stadnamna som dukkar opp, er knytte til naturfenomen. I kapitlet «Verdens første Uges tredie Dag», om Guds skaping av jorda og vatnet, omtalar han det mest kjende naturfenomenet i Norden i tidleg nytid: Moskstraumen i Lofoten, ein av dei sterkaste

Figur 5a og 5b. Illustrasjon frå 1678 av Moskstraumen. Frå: Herbinus Johannes, *Dissertationes De admirandis mundi cataractis supra & subterraneis*. Kjelde: Universitetsbiblioteket i Oslo

tidvasstraumane i verda. Dersom nokon kjem nær Moskstraumen, blir han så forundra at han gløymer verda, skriv Arrebo:

*I Loufod Norden hen i Norriges Konge-riige
 Een Strøm befindes stoor som ei hâr mange Liige
 Den kaldes Moske-strøm, af Mosker spits hin
 høje,
 Som Strømmen runden om ret artig veed at pløje.
 Naar denne gjør sin fliid oc Maanens Verk
 forretter,
 Oc nogen kommer nær, hand Verden snart
 forgætter.
 Den Bylge reis i vær som andre Bierge høje,
 Mand der igiennem kand see Soolen Verdens Øje.
 Er Vinden Strømmen mod, to helte sammen riide,
 Oc med sligt bulder stoor imod hver andre
 striide,
 At Land oc Huus der ved, ja Dør oc Vindu ryste,
 Oc tage saa af sted, som Jorden skulde bryste.*

På Arrebos tid konkurrerte lærde i heile Europa om å gje ei forklåring på fenomenet. Vi kan jamføre malstraumen med mysteriet Bermudatriangelet i vår tid, for ein tenkte det var livsfarleg å krysse straumen. Vitskapsfolk baserte seg Olaus Magnus' kjende framstilling av fenomenet og meinte at malstraumen kom av underjordiske vasskanalar. Arrebo avviser dette synet og argumenterer for at Moskstraumen er skapt av kvasse klipper under vatn.

Vi støyter òg på eit anna norsk stadnamn i *Hexæmeron*, i kapittelet «Første Uges femte Dag», der Arrebo omtalar Guds skaping av fuglar og fiskar. I denne delen av diktet finst det flest referansar til Noreg. Biskopen fortel mellom anna at han såg eit havmonster i Altafjorden:

*Du grumme trolde-hval, du stoore Fiske-Konge,
 Paa den Atlantisk' heed, forlucker øjne mange,*

*Du Røørhval, tocke-hval, du springere hin faade,
Hvad haer jeg seet dig for paa Alten-fior at
sprade!*

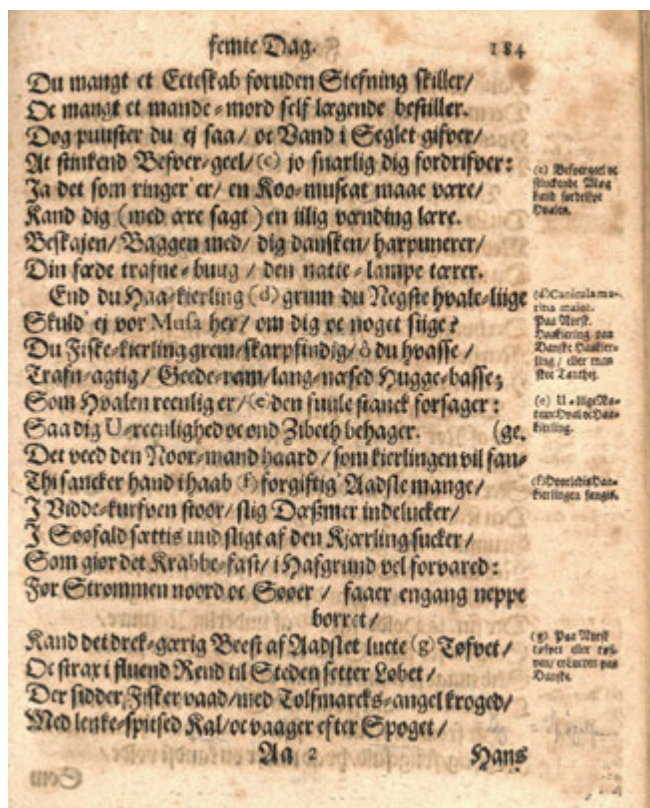
I ein randmerknad til «Alten-fior» heiter det: «Mellem Loppen oc Sørvær i Finmarcken». Utdraga fortel oss at det eit visst slag naturfenomen som særleg har vekt interesse, såkalla *praeternaturlege ovringar*. Det er naturfenomen som er gåtefulle og såleis skil seg frå det naturlege, men utan å vera overnaturlige – eit område ein luthersk prest var varsam med å nærme seg. Like etter omtalen av nordnorske kvalar er turen komen til håkjerringa:

*Du Fiske-kierling grem, skarppfindig, ô du hvasse,
Trafn-agtig, Geede-ram, lang-næsed Hugge-
basse;
Som Hvalen reenlig er, den fuule stanck forsager
Saa dig U-reenlighed oc ond Zibeth behager.*

Håkjerringa har skarpe finnar, er full av tran og har ei ram lukt som frå ei geit («Geede-ram»). Der kvalen er rein og unngår styggluk, blir denne fisken dregen mot ful stank, «Tøfvet», som han skriv lenger nede på sida, der Arrebo skildrar korleis «den Noor-mand» fangar fisken med «lenke-spitsed Kal». «Zibeth» viser til eit stoff frå sibeatkatten med sterk lukt. «Tøfvet» («teven») er eit døme på Arrebos bruk av norske ord. Dette ordet blir forklåra i randmerknadene til diktet.

Vi har altså å gjera med ein prest med både interesse for norske ord og lokale fangstmetodar. Samtidig vitnar utdraga om Arrebo som lærd renessansediktar. Stilen er tung, og det kryr av referansar til latinsk litteratur. Nordnorske dyr står side om side med klassisk-antikke fabeldyr. Arrebo interesserer seg ikkje for sjødyr som skapningar i seg sjølve, som matfisk eller handelsvare, men som uttrykk for Guds skapingsakt. Dei fascinerer oss med sin skræmelege natur på same måte som underlege dyr i raritetskabinett i denne tidsperioden. Eit talande døme er naturaliasamlinga til Ole Worm, «Musei Wormiani Historia», som hadde same funksjon som *Hexaëmeron*: å få oss til å undrast over Guds natur. Her ser vi ymse nordeuropeiske fiskeslag plasserte i taket, mellom anna ein steinbit og ein breiflabbb.

Hexaëmeron er meir eit skrivebordsarbeid enn ei samling naturobservasjonar. Verket vart heller ikkje skrivi i Trondheims stift, men i Vordingborg mellom 1631 og 1637, før son hans, Christen Andersson Arrebo, gav det ut i 1661. Ei jamføring med samtidig topografisk litteratur viser at det nordnorske stoffet ikkje berre baserer seg på sjølvsyn, men òg omskriving av skriftlege kjelder, ja, stundom rein avskrift. Nokre passasjar er henta beinveges frå *Beskrielse om Lofoten, Vestraallen*

Figur 6. *Hexaëmeron* er eit lærd verk med mange referansar til klassisk kultur, ved sida av observasjonar frå Nord-Noreg. Den lærde stilen kjem òg til uttrykk i randmerknadene til diktet. Vi veit ikkje om det er diktaren sjølv eller son hans, Christen Andersson Arrebo, som skreiv desse merknadene. Kjelde: Universitetsbiblioteket i Oslo

Anneses, Røst och Verrøen (1591) av Erik Schønnebøl. Men Arrebos hyllest til Guds natur er likevel eit originalt poetisk arbeid. Eit høgdepunkt er skildringa hans av reinsdyret. Eg gjev her att byrjinga og slutten av lovprisinga:

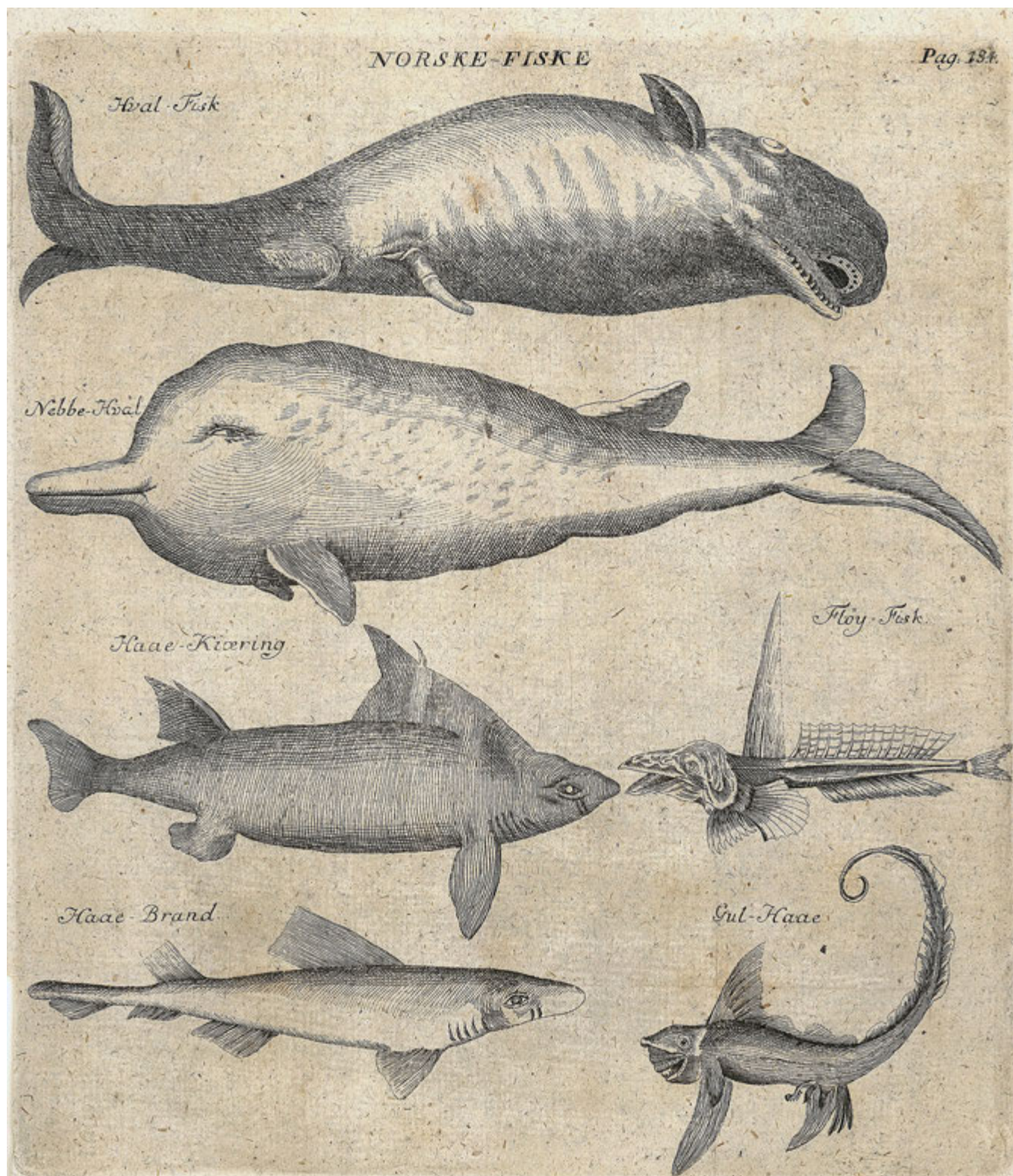
*Du Reins-diur mørke-graa paa fælde-kam oc
Tinde,
Du hiorte-tacked Hæst for haar-før Lappe-finde,
Du bær en mæctig priis blant Diur i kolde Lande,
Paa Snee-tact Finde-Kirk mood iiskold Zemblæ
Strande.
(...)
Hvoraferactis læt, det Diur i slette Lande,
Besværilig lefve kand, hvor Steen-berg er fra
haande.
Klein-tærend' er det oc, af mos indknyt i næfve,
Foruden Hunger-tvang een gandske Døgn kand
lefve.
O Diur, ô ædle Diur, du nydlig Rein, du tamme,
Men Snee er Norden fields, du i min dict skal
bramme.*

Arrebo nyttar ein norsk skrivemåte, «rein» med «i». Så lenge det er snø nordanfjells, vil reinen pryde diktet mitt, avsluttar Arrebo. Reinen har vel knapt fått større lovtale, korkje før eller seinare.

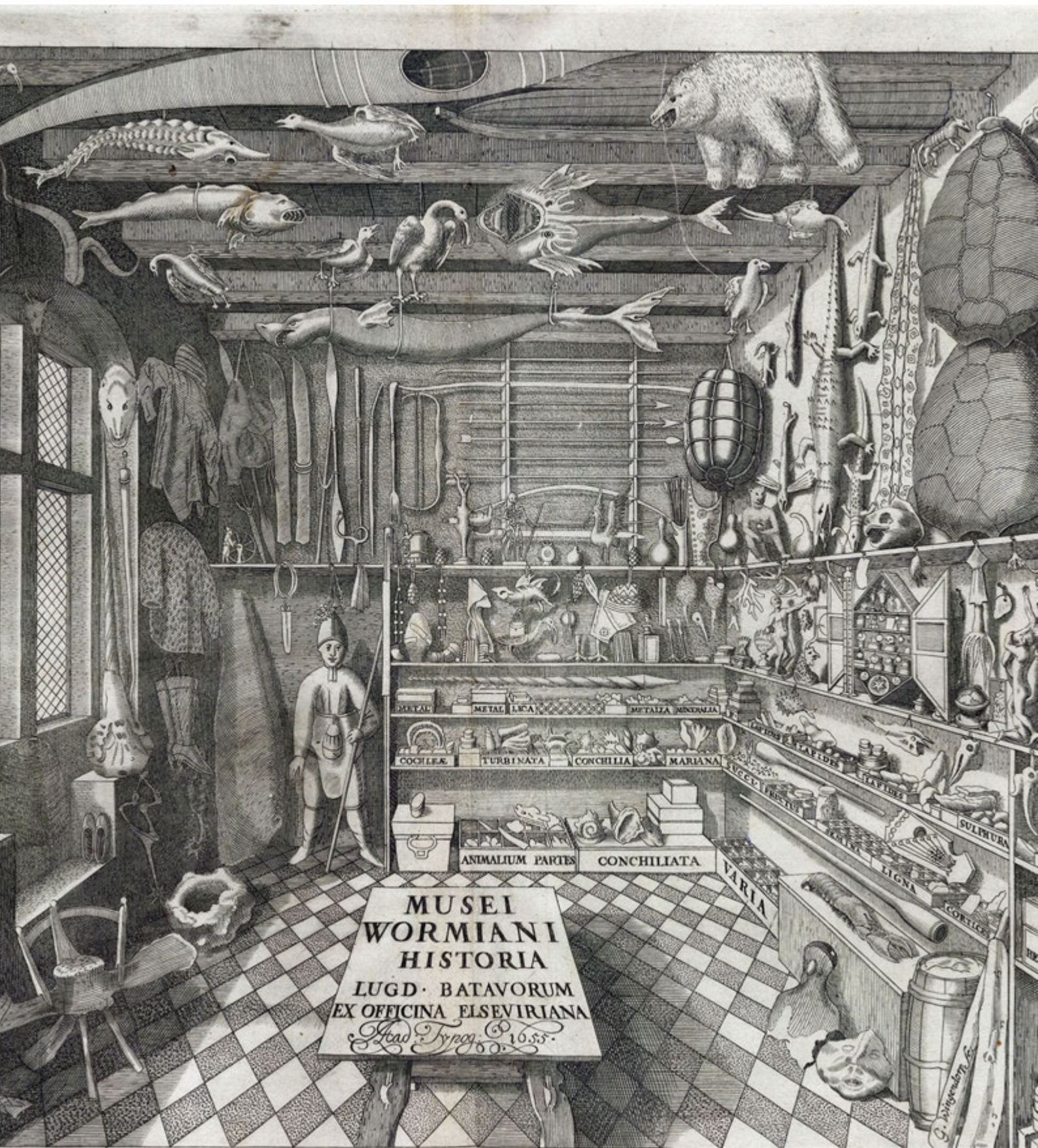
Påverknad på topografisk litteratur

Litteraturhistorikarar har diskutert kor stor påverknad *Hexaëmeron* har hatt i dansk-norsk litteratur. Eit rundskriv frå Erik Bredal, som sat nesten tretti år i bispestolen i Trondheim (1643–1672), kastar nytt ljøs over Arreboes posisjon i skriftkulturen: «Mig er er thilskikket fra Mag.

Anders Arøboes Søn off(er) 20. Exemplarede aff det herlige Hexamero om skabelsens 6. dagers Værck». Han legg til at prestar i stiftet kan få kjøpe boka av han. Gjennom familien har Bredal truleg hatt kontakt med etterkomarane til Arrebo, ikkje berre sonen som han nemner her, men òg dottera som var gift med bror til Erik, Peder Bredal. Mange

Figur 7. I midten ser vi eit bilete av håkjerringa. Der er ikkje illustrasjonar i *Hexaëmeron*. Denne illustrasjonen er frå Erik Pontoppidan, *Norges Naturlige Historie* (1752–1753). Kjelde: Universitetsbiblioteket i Oslo

Figur 8. Eit koparstikk av Ole Worms raritetskabinett, frå *Musei Wormiani Historia*, 1655.
Kjelde: Science History Institute Philadelphia. <https://digital.sciencehistory.org/works/rv042t91s>

har tydelegvis takka ja til tilbodet, for referansar til *Hexaëmeron* finst i norske topografiske skrifter, prenta og uprenta, fram til midten av 1700-talet. Døme er: Elias Schøning (1673–1738), prest i Lofoten, i sin omtale av Moskstraumen, og amtmann Hans Hansen Lilienskiold, i finnmarks-skildringa *Speculum Boreale* (ca. 1700).

Det mest kjende verket inspirert av Anders Arrebo er utan tvil *Nordlands Trompet* av Petter Dass. Erik Bredal sende ut rundskrivet i november 1671. Omtrent samtidig byrja Dass på langdiktet sitt. Det kan faktisk hende at denne bokbestillinga var det som sette i gang skriveprosessen. Den tydelegaste påverknaden ser vi i bruken av retoriske verkemiddel, særleg den såkalla *apostrofe* – poetisk tiltale. I diktsitata ovanfor såg vi korleis Arrebo gjorde stoffet levande gjennom ein du-tiltale av dyra han portretterer: «Du grumme trolde-hval, du stoore Fiske-Konge». Dass skriv: «Du grumme Søe-Konge! du Trolde i dit Vand!» Likskapen er slåande! Men samtidig ligg eit viktig skilje gøymt i det same sitatet. Dass deler opp ordet «trollkval» – det var eit havmonster han ikkje trudde på. Ei samanlikning av Arrebos og Dass' skildring av håkjerringa er òg fruktbar. Hå Dass er ikkje håkjerringa lenger eit dyr som fyrst og fremst skal vekkje undring, som utstillingsobjekt i eit raritetskabinett, men eit levande dyr for nordnorske fiskarar. Dass baserer seg på Arrebos dikt, men gjer omtalen av fisken meir levande og realistisk.

Det same gjeld andre passasjar i *Nordlands Trompet* som er påverka av Arrebo. Det beste dømet er omtalen av Moskstraumen, den lengste naturskildringa i boka. Her refererer nordlandsdiktaren – den einaste gongen i heile verket – til ei namngjeven skriftleg kjelde, og ikkje overraskande til «vor Areboe». Petter Dass avviser biskopens forklaring på malstraumen og lanserer ein ny teori: Straumen er ikkje skapt av kvasse klipper under vatn, men smale sund og botnar mellom Lofotøyane, som skaper hinder når vassmassar passerer ved flo og fjøre. Det er òg slik vi forstår havfenomenet i dag.

For Arrebo var det ikkje nok å skildre Nord-Noreg; han dekorerer det med antikke gudar og heltar. Petter Dass valde å styre unna det meste av denne renessansestilen. *Nordlands Trompet* gjev eit meir moderne, realistisk inntrykk. Men påverknaden er likevel påtateleg. I nasjonsbygginga var det viktig for litteraturvitarar å framheve Dass som ein sjølvstendig, original norsk diktar. Vi tviler ikkje på originaliteten hans, men det hindrar ikkje oss å leite etter førebilete han har hatt. Det er faktisk mogeleg Dass valde å utforme si skildring av Nordlanda som eit diktverk på rim og rytme og ikkje som prosa, slik som det meste av topografisk litteratur i denne perioden, på grunn av føredømet

i Arrebo. Petter Dass opponerer altså mot synsmåtar hjå Arrebo, men hovudintrykket hans er likevel ikkje å ta feil av: «Den Salig Mands Skrifter heel kyndig og lærd/Som Gullet jeg agter at giemme». Arrebo er ei lite påakta inspirasjonskjelde for nordnorsk topografisk litteratur. Det er verdt å dra denne mangfaldige dikteren fram or gløymsla.

Litteratur:

- Arrebo, A. 22. januar, 1620. Brev til kanslar Christen Friis. Riksarkivet. Norske henlagte saker 1578–1625.
- Arrebo, A. 1965–1984. *Samlede skrifter*. Ved Vagn Lundgaard Simonsen. Munksgaards forlag. København.
- Lysaker, T. 1987. *Trondhjems stift og Nidaros bispedømme*. 1537–1953. Bd. 2. Nidaros Domkirkes restaureringsarbeider. Trondheim.
- Rørdam, H. 1857. *Mester Christensen Arrebos Levnet og Skrifter*. I–II. Forlagt af Samfundet ti den danske Litteraturs Fremme. København.
- Spaans, R. 2025. Havmonster i klasserommet: Petter Dass og Anders Arrebo som ressursar for det nye norskfaget. I: Svelstad, P. E., & Messelt, C. (red.): *Litteraturhistorie i kontekst*. Fagbokforlaget. Bergen, s. 41–62.

Forfattar:

Ronny Spaans er professor i nordisk litteraturhistorie ved Universitetet i Oslo. Han har skrive artiklar og bøker om både nederlandsk og nordisk poesi og arbeider for tida mest med topografisk litteratur.

E-post: r.g.spaans@iln.uio.no

<https://orcid.org/0009-0005-1857-1885>

Biskop Erik Eriksen Pontoppidan og aksens Trondheim–Trondenes

Per-Olav Broback Rasch

<https://doi.org/10.7557/ottar.8609>

Over flere hundre år har aksens Trondheim–Trondenes hatt en sentral betydning for kirkeorganisasjonen og kunnskapsutviklingen i nord. Trondenes som et lærdomssentrum i nord går tilbake til middelalderen og videre gjennom reformasjonen og innføringen av eneveldet i 1660-årene. På slutten av 1600-tallet kan man se denne betydningen gjennom biskop Erik Eriksen Pontoppidans virke og tilstedeværelse i nord.

Erik Eriksen Pontoppidan var en dansk-norsk teolog, poet og språkforsker som ble biskop i Trondheim stift 1673–1678. Han omtales gjerne som den eldre for å skilles fra sin yngre slektning Erik Ludvigsen Pontoppidan (biskop i Bergen på 1700-tallet). Pontoppidans forfatterskap og virke er godt kjent gjennom flere trykte utgivelser og etterlatte manuskripter, som også angår hans seks siste leveår som biskop i Trondheim. I denne perioden reiste han nordover på visitasjon og besøkte blant annet prestegjeldet Trondenes, som i flere hundre år hadde vært en sentral del av virksomheten til erkesetet og domkapitlet i Trondheim. Pontoppidan er særlig kjent for sin undervisning rettet mot ungdommene i stiftet, arbeidet med en egen beskrivelse over Nordlandene og Finnmarken, og det som skal ha vært første kjente forsøk på oversettelse til samisk språk i Norge.

Pontoppidans senere etterfølger som biskop i Trondheim og grunnlegger av *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab* (DKNVS) i 1760-årene, Johan Ernst Gunnerus (1718–1773), lister i sitt hyrdebrev til prestestanden i stiftet opp enkelte av Pontoppidans arbeider:

Hr. Eric Ericson Pontoppidan, Biskop, har udgivet mangfoldige Skrifter, førend han kom hid, saavel som siden. Til de sidste henhører f. e. [...] Lutheri Catechismus med nogle Anmerkninger for Tronhjems Stift, 1676. in 12mo, en udførlig Forklaring over samme in MSt. En Catechismus paa Finsk, MSt. [...] Beskrivelse over Nordlandene og Finmarken MSt.

Biskop Gunnerus nevner her tre sentrale arbeider av Pontoppidan som har betydning for undervisning i stiftet og områdene i nord. Utgivelsen av «Doctor Morten Luthers Lille Catechismus [...] for den Christelige Meenighed i Trundhiems Stift» kom første gang i trykken i 1673. Denne er ikke kjent bevart, men senere utgivelser fra 1741 og 1752 finnes i Nasjonalbiblioteket i Oslo og NTNU

Gunnerusbiblioteket i Trondheim. Eksemplaret i Trondheim har Gerhard Schønings proveniens (eierskaphistorikk). Schønning var rektor ved katedralskolen, historiker og med-grunnlegger av DKNVS sammen med Gunnerus. Det er Schønings bibliotek på over 11 000 bind som utgjør grunnstammen i Gunnerusbibliotekets eldste boksamling. Både oversettelsen av Luthers katekisme til samisk og beskrivelsen over Nordlandene og Finnmark, begge i manuskript, er dessverre gått tapt og innholdet er ikke kjent i dag.

Pontoppidans utdannelse og virke

Pontoppidan ble født 21. januar 1616 i Broby på Fyn, Danmark og kom fra en slekt av prester og embetsmenn. Han ble cand.theol. i 1638 og fikk i 1641 reisestipend fra kong Kristian IV til videre studier i utlandet. Han reiste til Amsterdam, Leiden og Paris, hvor han blant annet kom i kontakt med den berømte nederlandske humanisten og folkerettslærde Hugo Grotius (1583–1645). Tilbake i København tok han magistergraden ved universitetet i 1643. På sine utenlandsstudier hadde han stiftet bekjentskap med grammatiske arbeider som har inspirert til utgivelsen av pionerarbeidet «Grammatica Danica», den eldste kjente danske grammatikk. I utgivelsen fra 1662 kommer dagligdagse uttrykk og dialektenes særtrekk frem. Pontoppidan var fra 1649 prest på Sjælland inntil han i 1673 ble biskop i Trondheim. Her fortsatte han sitt arbeid med å studere språk og gjorde egne undersøkelser og utgivelser relatert til det nordligste stiftet i den dansk-norske kirkeprovinns. Sentralt i denne sammenheng er biskopens sterke tilknytning til det store Trondenes prestegjeld, som på denne tiden var direkte underlagt biskopen som var prestegjeldets egentlige sogneprest. I hans fravær ble det ansatt vikarprest som fungerte som stedfortreder.

Figur 1. Kobberstikk av Pontoopidan. Det Kongelige Bibliotek, Billedsamling. Danske portrætter, 8°, Pontoppidan, Erik (1616–1678).

Hr. Eric Ericsen Pontoppidan, Biskop, har udgivet mangfoldige Skrifter, førend han kom hid, saavel som siden. Til de sidste henhører f. e. Jo. Commenii Vestibulum cum Verf. Dan. &c. pro Schola Nidros. 8vo. Lutheri Catechismus med nogle Anmerkninger for Tronhjems Stift, 1676. in 12mo, en udførlig Forklaring over samme in MSt. En Catechismus paa Finsk, MSt. Kong Christian den Femtes Krigs-Bedrifter paa Vers MSt. Beskrivelse over Nordlandene og Finmarken MSt. foruden mange andre. Hr. P. Pristroph, Præst paa Jandersen, hans Liig-Prædiken over Oberst

Figur 2. Hyrdebrev biskop Gunnerus 1758. Kilde: Nasjonalbiblioteket

Aksen Trondheim–Trondenes

Trondheim stift besto frem til 1804 også av hele daværende Nord-Norge og var dermed det største av de fem stiftene i Norge på 1600-tallet (Christiania, Christiansand, Stavanger, Bergen og Trondheim). I middelalderen var Trondenes en sentral «utpost» i nord som var med på å binde det store stiftet sammen. Prestegjeldet var frem til delingen i 1731 det største i stiftet og besto i 1589 av hele ni prester og 14 kirker. Steinkirken som står på Trondenes i dag har sin historikk tilbake til omkring 1400 eller kanskje så tidlig som 1200-tallet, og er uten sammenligning det største kirkebygget i Nord-Norge fra middelalderen. Her fantes frem til midten av 1500-tallet et prestefellesskap med egen lektor (lesemester) og et betydelig bibliotek, som ligner på det prestefellesskapet som fantes blant kannikene ved domkapitlet i Trondheim.

Siden senmiddelalderen hadde Trondenes en særlig sentral posisjon i nord ved å være et av flere *kannikgjeld* (prestegjeld) tilknyttet kannikene ved domkapitlet. Det var dekanen, lederen av domkapitlet, som hadde Trondenes som sitt kannikgjeld med ansvar for prestene og menighetene. Trondenes ga særlig store inntekter (fisketiende) til domkapitlet i Trondheim i tillegg til å fungere som residens og et naturlig samlingssted i regionen i forbindelse med de lange og omfattende reisene nordover til Finnmark og Norges yttergrense. Etter reformasjonen var det den nye protestantiske biskopen som ledet domkapitlet (som dekan) og hadde ansvaret for kannikgjeldet. Trondenes og de mange prestene der kom dermed fortsatt til å være viktige i forbindelse med visitasjon og vurdering av kristendomsundervisningen i nord i hundreårene som fulgte. På starten av 1600-tallet ble også Lødingen lagt til som kannikgjeld for biskopen. Med sine tre prester og seks kirker lokalisert i nordre del av Lofoten og Salten representerte også dette kannikgjeldet en viktig del av kirkeorganisasjonen i nord. Retten til å kalle prester til begge disse kannikgjeldene lå hos biskopen. Selv om Kongen overtok kallsretten til de fleste prestegjeld (og kannikgjeld) etter at eneveldet ble innført i 1660-årene, klarte biskopen å få unntak fra denne bestemmelsen. På den måten fikk han en særlig sterk posisjon og eierskap til prestestanden og inntektene i Trondenes og Lødingen.

I løpet av 1600-tallet kom to av Pontoppidans forgjengere som biskop til å legge et grunnlag for å sikre økt tilstedeværelse og utdannelse i nordområdene. Sentralt i virket som biskop var visitasjoner til kirker og prestegjeld rundt om i stiftet for å kunne vurdere prestestanden og tilstanden på undervisning av ungdommen. Biskop Peder Schjelderup (1622–1642) gjennomførte en visitasreise som medførte at prestene i Finnmark fikk tillagt mer lønn av kongen i 1631. Nå skulle en andel av

tienden gå direkte til de lokale prestenes inntekt slik som i andre deler av stiftet. Også undervisning av samiske barn ble pålagt. Det ble ansatt en egen omreisende prest for samer fra 1634 for å undervise i «barnelærdom og Guds sande frykt». Schjelderups etterfølger Erik Bredal (1643–1672) opprettet i 1640-årene en egen skoleplan for stiftet, den første i Norge. Bredal opplyser selv at han underviste ungdommer etter sin egen skoleplan når han holdt gudstjenester på Trondenes. Under den svenske beleiringen av Trondheim 1658–1660 dro Bredal til Trondenes for å styre stiftet i urolige tider. Herfra underviste han samiske barn, visstnok som den første biskop i stiftet. Etter Bredals død i 1672 var Pontoppidan den neste biskop som dro på visitasjon nordover og tok fatt i undervisning og tilstedeværelse blant befolkningen i Nordlandene og Finnmarken.

Utgivelse av Luthers lille katekisme 1673

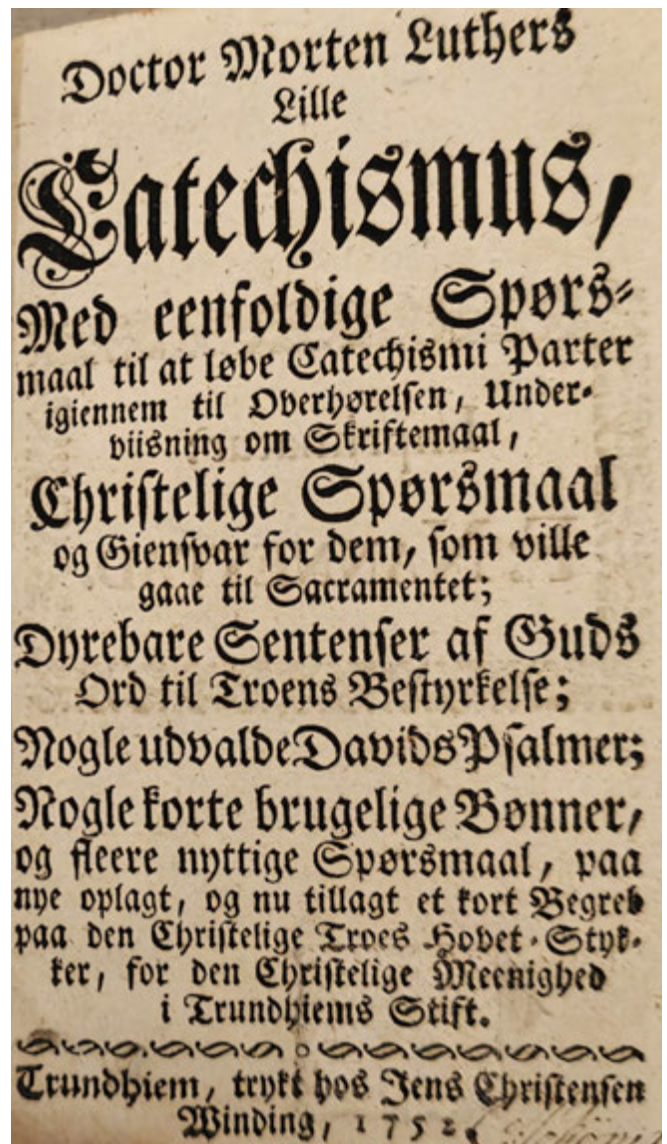
Reformatoren Martin Luther sine katekismer ble starten på en sterk dansk-norsk kateksimetradisjon, og siden 1529 har denne betegnelsen blitt brukt på kristendomsundervisning. Luthers lille katekisme er en kort fremstilling av innholdet i den kristne tro rettet mot barn og unge. Denne undervisningen gikk ut på å pugge innholdet utenat, gjerne i form av gitte spørsmål og svar.

Oscar Moe skriver at biskopene i stiftene Trondheim, Bergen og Stavanger fikk utgitt egne katekismer for sine områder i løpet av 1600-tallet, og at disse var ment til bruk under biskopenes visitas i stiftet. Biskop Pontoppidan ga ut den første katekismen rettet mot ungdom i 1673, under tittelen

Doctor Morten Luthers Lille Catechismus, Med eenfoldige Spørsmåal til at løbe Catechismi Parter igiennem til Overhørelsen, Underviisning om Skriftemaal, Christelige Spørsmåal og Giensvar for dem, som ville gaa til Sacramentet, Dyrebare Sentenser af Guds Ord til Troens Bestyrkelse, Nogle udvalde Davids Psalmer, Nogle korte brugelige Bønner, og fleere nyttige Spørsmåal [...] for den Christelige Meenighed i Trundhiems Stift.

Denne utgivelsen må ha vært sentral for Pontoppidan på hans visitasjon nordover i 1674. Utgivelsen er kjent å ha blitt utgitt på nytt i 1676, 1690, 1741, 1752 og 1760, og fikk dermed en langvarig utbredelse i landsdelen. I 1690 er det også kjent at den hadde fått ett tillegg, «og nu tillagt eet kort Begreb paa den Christelige Troes Hovet-Stykker», som var basert på Pontoppidans etterlatte utrykte arbeider.

Det sies av meldalspresten Melkior Augustinus-søn, som skrev dagbok i årene 1670–1707, at

Figur 3. «Doctor Morten Luthers Lille Catechismus [...] for den Christelige Meenighed i Trundhiems Stift» 1752 (Schønings proveniens). NTNU Gunnerusbiblioteket, LibR Oct. 307. Foto: Per-Olav Broback Rasch

Pontoppidan under visitasreisene hadde med seg små bøker samt bilder, epler og andre småting, som han ga i belønning til flinke barn og ungdommer. I en annen samtidig kilde fra omkring 1679, en biografi om Pontoppidan skrevet av de to kanikene Søren Hansen, sogneprest til Domkirken, og Ole Tønder, sogneprest til Vår Frue kirke, står det:

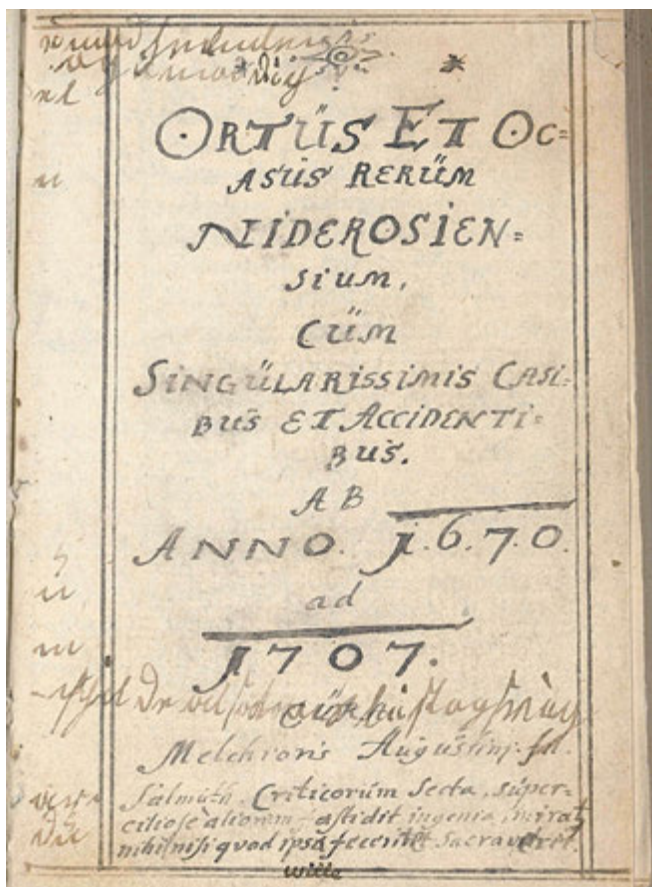
[Pontoppidans] Velværværdighed haver været vindskibelig udi sit biscopelige Embede og flittig i sine Visitatzer, ideligen og alvorligen drevet paa Catechismi reene Lærdom, og formanet Ungdommen at tiltage og forfremmes udi ded goede, saa at ded, som saa vel tilforne af hans sl. Formand, Mag. Erik Bredal, var begynt, er ikke aldeeniste blevet holt ved liige, men endogsaa forbedret med flere Davids Psalmer og nogle

korte hostrykte Forklaringer over ded, som de eenfoldige icke selv kunde fatte og forstaae.

Pontoppidan bygde videre på og utvidet Erik Bredals skoleplan som var praktisert i lengre tid. Utgivelsen av Luthers katekisme gjaldt ikke bare for nordmenn på dansk språk, men også for den samiske befolkningen på deres eget språk. Pontoppidan hadde allerede kjennskap til forskjellige språk og ga som kjent ut et verk om dansk grammatikk. Oversettelsen av Luthers katekisme til samisk språk føyer seg inn i denne rekken. Dette arbeidet ble ikke utgitt før han døde, og manuskriptet er i dag ikke kjent bevart. Vi vet derfor ikke om arbeidet bare var en påbegynt kladd, tilnærmet ferdigskrevet eller klar til trykking.

Visitasjon i Nordlandene og Finnmark 1674

Pontoppidan kom til Trondheim 29. august 1673 og sendte straks ut et hyrdebrev på latin til prestestanden. Vinteren og sommeren 1674 dro han på en lengre visitasreise der han besøkte nordområdene både til lands og til vanns, en strekning som utgjorde over 250 norske mil innen han returnerte til Trondheim. På denne reisen kom han i direkte kontakt med mange av stiftets prester og deres menigheter, både nordmenn og samer. Undervisning av ungdommen var en sentral del av

Figur 4. Melchior Augustinussøns dagbok. NTNU Gunnerusbiblioteket, XA Oct. 51. <https://doi.org/10.48781/ntnu.257810>

visitasreisen. Reisen nordover endte i Vardø i Øst-Finnmark, ved Norges yttergrense. På veien innviet han den nye kirken i Loppa 22. juni 1674.

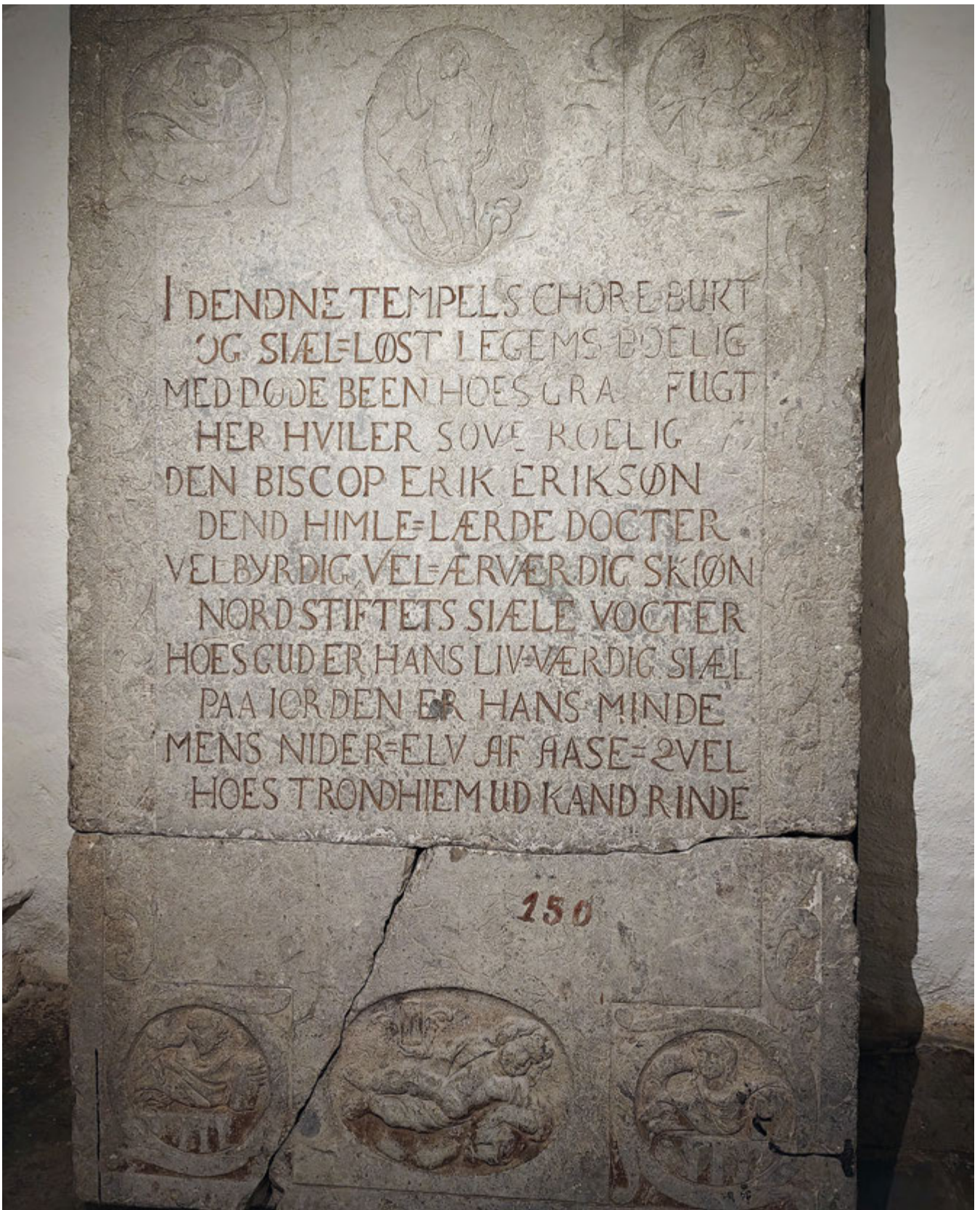
Selv om det ikke finnes særlig med beretninger fra visitasreisen, er det naturlig å se for seg at oppholdet i Trondenes av flere grunner har vært viktig. Størsteparten av inntektene til Pontoppidan kom herfra samtidig som han var ansvarlig for de mange prestene som holdt til i kannikgjeldet. I etterkant av reisen kommuniserte Pontoppidan med grev Peder Griffenfeld, en av kong Kristian Vs nærmeste rådgivere. Her kommer det frem at inntektene fra både Trondenes og Lødingen var blitt redusert på grunn av dårlig fiske og uår. Pontoppidan klager over at flere prester hadde begynt å kreve større andel av inntektene, noe som var i strid med kirkelovgivningen i ordinansen og reformatsen. Videre ber han Griffenfeld om å få tilbake retten til å kalle sine egne vikarprester i begge kannikgjeldene. Dette var for å unngå at det tok «evigheter» å få nye prester besatt så langt nord, når den nye loven etter innføringen av eneveldet krevde å gå via kongen ved presteledighet. På dette punktet fikk Pontoppidan medhold og han kunne dermed ansette sine egne prester til å bestyre kannikgjeldene.

Arbeidet med beskrivelsen over Nordlandene og Finnmark som Pontoppidan etterlot i et siden tapt manuskript, er sannsynligvis et produkt av hans egen reise gjennom landsdelen. Det finnes ingen opplysninger om innholdet eller hva som lå til grunn for et slikt arbeid. Den store avstanden til de nordlige områdene fra bispesetet i Trondheim, som besto av et variert landskap, spredt befolkning, utstrakt handel og en annerledes kultur med innslag av samisk språk, kan ha vært noe av bakgrunnen for ønsket om å skrive denne. Muligens var tanken å få manuskriptet utgitt og dermed få synliggjort hva slags variasjon og særegenhet som fantes i det nordligste stiftet i Danmark-Norge. Gustav Storm opplyser at det i stiftskisten til domkapitlet i Trondheim allerede fantes et par kjente beskrivelser fra slutten av 1500-tallet, som kan ha vært til inspirasjon for Pontoppidan. I en kopibok, som senere har gått tapt, var det innført beskrivelser over regionene Lofoten og Vesterålen i tillegg til Namdalen. Begge ble i 1817 utgitt av DKNVS i *Skrifter* under titlene «Beskrivelse over Lofoden, Vesteraaalen, Annenæs, Røst og Værøen. Aar 1591» og «Ganske Nummedals Lehns Beskrivelse. Aar 1597».

En egen beskrivelse over Finnmark fra samme tidsperiode finnes også, kjent under tittelen «Enn liden Vnderwissning om Findmarcken, och detz handell», men denne er ikke kjent å ha vært en del av domkapitlets stiftskiste. Manuskriptet fantes ved Universitetsbiblioteket i København

frem til brannen i 1728, men er bevart gjennom senere avskrifter. Det er mulig at Pontoppidans interesse for språk og grammatikk kan ha spilt inn i arbeidet med en egen beskrivelse over regionen, siden han også arbeidet med en oversette av

Luthers katekisme til samiske språk. Vi kjenner ikke til Pontoppidans kompetanse i samisk eller hvem som hjalp ham med oversettelsen. For å få nok kunnskap om landsdelen til å skrive en egen beskrivelse over Nordlandene og Finnmark må

Figur 5. Pontoppidans gravstein. Foto: Per-Olav Broback Rasch

Pontoppidan uansett ha støttet seg på beretninger og samtaler med prester og lokalbefolkning under og i etterkant av visitasreisen i 1674. Det er også mulig å se for seg at oppholdet på Trondenes, som hadde et eget bibliotek og var et samlingspunkt for både prester og lokalbefolkningen fra områdene rundt, har vært viktig i denne sammenheng.

Avbrutt visitasjon og død 1678

I 1678 dro Pontoppidan på en ny visitasreise nordover. Arbeidet med oversettelse av katekismen til samisk og beskrivelse over Nordlandene og Finnmark var ennå ikke avsluttet, og det kan tenkes at denne reisen skulle bidra med mer kunnskap og tilbakemeldinger før arbeidet kunne ferdigstilles. Pontoppidan måtte avbryte reisen før han kom seg til Nord-Norge. Han døde etter en tids sykdom i Trondheim 12. juli 1678 og ble gravlagt i Nidarosdomen. I Gerhard Schønings bok om Nidarosdomen, i kapitlet «Om Begravelser, Liig-Stene, Inscriptioner, og andet saadant, som endnu ved Domkirken kan være at merke» finnes Pontoppidans gravstein beskrevet i detalj:

*I Dendne Tempels Chore-Buct
Og Siæl-Löst Lægems Bolig
Med Döde Been Hos Grave-Suct
Her Hviler Sove-Rolig
Welbyrdig ERIC ERICSÖN
Dend Himmel-Lærde Docter,
Dend Ædle Skald; Dend Mester Skiön,
Dend Norder-Sjæle-Wocter.
Æi Biscop, Æi Stifts-Dommere,
Landdrot, Prælat, Decanum,
Wi Trönder Faæ Een Frommere,
End Som PONTOPPIDANUM,
Derfor Hans Wel-Ær-Wærdighed,
Som Lethre-Folket Priiste
For Danne-Riims Fuld-Færdighed,
Stor Ære Mand Beviiste,
Og Som Hos GUD Nu Er Hans Sjæl,
Hos Os Saa Er Hans Minde,
Mens Nider-Elv Af Oose-Qvel
Hos Trondhiem Ud Kand Rinde:
Mens Moskö-Strömmens Maale-Wand
Sit Afgrunds Swelg Mon Kringle,
Og Finne-Mand Ved Warde-Strand
Paa Blaakuls Skjutet Dingle.*

Her er det henvisning til at Pontoppidan var kanonik og dekan, som viser til kannikgjeldet Trondenes. De siste strofene på gravsteinen viser hvordan Nordlandene og Finnmark også har satt sine spor i Pontoppidans virke som biskop. Her nevnes fenomenet Moskstraumen i Lofoten og en same ved Vardø. Blåkulla er derimot en svensk henvisning og har ikke noe med trolldomsprosessene i Vardø å gjøre, men kan være assosiasjoner som forfatteren av gravskriftet har gjort.

Trygve Lysaker skriver avslutningsvis at «Biskop Pontoppidans ettermæle er helt entydig i alle bevarte kilder», og utdyper:

Hans nærmeste medarbeider, mag. Søren, beskriver ham som 'en ret Hyrde og Biskop [...] Haver altid søgt Kirkers og Skolers Forbedring, gjerne tjent alle og enhver [...]'].

Meldalspresten Melkior Augustinussøn beskriver han i samme panegyriske vendinger: 'Han var en from, sagtmodig og stille Mand, der gjerne ville hjelpe og tjene alle, og sin Geistlighed meget god og befordelig, bliver derfor af alle beklaget og begrædt'.

Litteratur:

- Gunnerus, J. E. 1758. *Hans opvækkelige Hyrdebrev til det velærværdige, høj- og vellærde Præsteskab i Tronhjems Stift.*
- Lysaker, T. 1987. *Trondhjems stift og Nidaros bispedømme 1537-1953: Reformasjon og enevælde 1537-1804.*
- Moe, O. 1891. Katechismus og Katechismusundervisningen fra Reformationen, især i Danmark og Norge. *Theologisk tidsskrift for den evangelisk-lutherske kirke i Norge: Række 3, 3, 163-340.*
- Rørdam, H. Fr. 1891-1893. Dr. Erik Eriksen Pontoppidan: Biskop i Trondhjems Stift. *Kirkehistoriske Samlinger, 4(2), 231-262.*
- Schønning, G. 1762. *Beskrivelse over den tilforn meget prægtige og vidtberømte Dom-Kirke i Throndhjem, egentligen kaldet Christ-Kirken.* Jens Christensen Winding.
- Storm, G. 1895. Fortale. I *Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele, forfattede i Norge i det 16de Aarhundrede* (s. 1-47). Brøgger.

Forfatter:

Per-Olav Broback Rasch er universitetsbibliotekar i eldre historie ved NTNU Universitetsbibliotekets Spesialsamlinger. Arbeider med bibliotekets samlinger av bøker, manuskripter, fragmenter, diplomer og kart. Forskningsinteresser inkluderer

domkapitlet i Trondheim og kildesamlinger, arkiv og bibliotek i Danmark-Norge. Medlem i Middelaldersenterets forskningsgruppe ved NTNU.

E-post: per-olav.rasch@ntnu.no
<https://orcid.org/0009-0003-2861-2009>

Alfabetisering og fordanskning på 1700-tallet

Siv Rasmussen og Dikka Storm

<https://doi.org/10.7557/ottar.8610>

Fra 1718 til 1814 arbeidet et stort antall lærere i skoler som var spesielt opprettet for samiske barn i Norge. Mange av lærerne var selv samer. I denne artikkelen løfter vi frem denne yrkesgruppen, samtidig tar vi for oss leseopplæringen og den vekslende språksituasjonen i skolene.

Skolegang og leseopplæring blant samer

Som en del av Misjonskollegiets virksomhet, ble det fra 1718 etablert en rekke skoler i samiske områder i Nord-Norge og Nord-Trøndelag. Samiske barn fikk dermed skolegang om lag 20 år før den offentlige skoleordningen ble innført i Danmark og Norge i 1739. Andre skoler eksisterte ikke i Nord-Norge på denne tiden, katedralskolen i Trondheim var den nærmeste. Opplæringen skjedde i hjemmene og i kirkene. Den dansk-norske satsingen på å gi samer leseopplæring og kristendomskunnskap var langt fra samers første møte med lesekunsten eller Sápmis første skoler. Gert Jönsson (Gerhardus Jonæ) var prest i Sverige på slutten av 1500-tallet, og er den første lesende same vi kjenner til. I første halvdel av 1600-tallet ble det på svensk side satt i gang to skoler for samiske barn, og samer utdannet seg til prester, lærere, klokkere og kateketer. Den norske læreren Isaac Olsen (ca. 1680–1739) forteller på begynnelsen av 1700-tallet om samer i Finnmark som hadde lært å lese av klokkere i de svenske kirkene i Enare og Utsjoki. Også biskop Erik Bredal (1608–1672) skal ha gitt opplæring til samiske barn mens han oppholdt seg på Trondenes i 1658–1659. Den første organiserte utdannelsen for samer i Norge startet imidlertid opp i 1703 med Isaac Olsen som lærer, og der de aller første skolebyggingene for samiske barn ble reist i Nesseby i Finnmark. Fra 1708 ble området for skolevirksomheten utvidet til Tana(fjorden), Laksefjord og Porsanger.

Misjonskollegiets misjon i Norge

Da den norske teologen og misjonslederen Thomas von Westen (1682–1727) kom på sin første reise nordover i 1716, var dermed alfabetiseringen (leseopplæringen) i gang i Finnmark. Formålet med von Westens reise var å planlegge oppstarten og organiseringen av misjonsarbeidet blant samer. Misjonskollegiet i København hadde utnevnt von Westen til å lede arbeidet i Norge. Misjonskollegiet var et selvstendig departement, opprettet 10. desember 1714 av kong Fredrik IV, for å drive misjon i kolonien Trankebar i India og blant samer i Norge. Det er langt fra tilfeldig at kollegiet

ble til nettopp på denne tiden. Den pietistiske retningen som oppstod i Tyskland på slutten av 1600-tallet, hadde funnet veien nordover til hoffet i København. Til forskjell fra luthersk ortodoksi, der det viktigste var å kjenne til den rette kristne lære og motta sakramentene, ble personlig tro og individuell omvendelse avgjørende. De fleste samer var døpt, og gikk til gudstjeneste og nattverd, men myndighetene tvilte likevel på om de var rette kristne.

I tillegg var det et politisk aspekt med misjonen, siden grenseforholdene til Sverige og Russland fortsatt var uklare, med fellesområder der samene

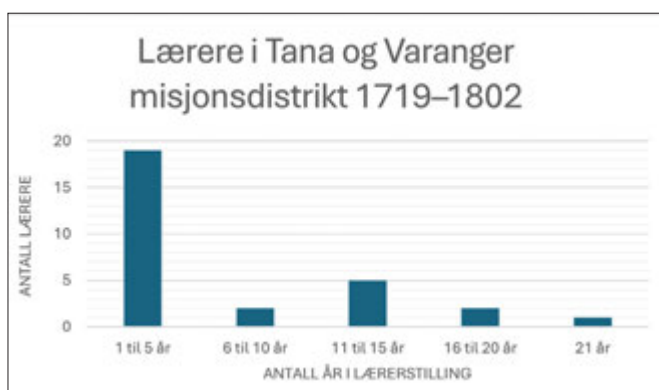
Figur 1. Preken under åpen himmel. Fra Universitetsbiblioteket i Tromsøs fargelagte eksemplar av Knud Leems *Beskrivelse over Finmarkens Lapper*.

skattet til to eller tre riker. Svenskene hadde opprettet kirker og prestegjeld i Kautokeino, Utsjoki og Enare, mens russisk-ortodoks kirke var etablert i Sør-Varanger. De norske sognekirkene lå i norskdominerte områder ute på kysten. Finnmarksprestene dro et par ganger i året inn til de samiske bygdene for å holde gudstjenester. Dette foregikk i mindre bygg reist for kirkelig bruk og i offentlige og private gammer. Von Westen reagerte på dårlige forhold i disse byggene, samenes lange vei til sognekirkene og nordmennes nedlatende holdninger til samene. Han prioriterte derfor etableringen av kirker, forsamlingshus og skoler i samiske bosetningsområder.

Lærere i misjonens skoler

I utgangspunktet inkluderte misjonen kun Finnmark. Troms, Nordland og Nord-Trøndelag ble offisielt innlemmet fra 1720, men i praksis var misjonsvirksomheten startet opp flere steder allerede et par år før. Misjonen ble organisert i 13 misjonsdistrikt fra Nord-Trøndelag til Øst-Finnmark. I hvert distrikt ble det ansatt en misjonær og fra en til tre lærere, kalt «skolemestere» eller «finneskolemestere». Misjonskollegiet mente i starten at både misjonærene og lærerne måtte være nordmenn eller dansker. Prinsippet ble snart avveket, siden von Westen foretrakk samer som lærere for andre samer. Vanligvis var det lokale samiske unggutter som ble lærere. På norsk side kjenner vi bare til én kvinnelig samisk lærer. Dette var Karen Arnesdatter (død 1730) fra Herjangen i Nordland. Hun ble lønnet av misjonen for å lære andre samiske kvinner å lese. Skolene var imidlertid for både gutter og jenter. Også voksne kvinner og menn fikk opplæring. Mange av de tidlige skolene var såkalte skolegammer.

Det må ha vært et betydelig antall lærere som arbeidet i misjonens skoler. Læreryrket blir likevel ikke beskrevet som spesielt ettertraktet, noe som kan ha sammenheng med både lønnsvilkårene

Figur 2. Lærere i Tana og Varanger misjonsdistrikt 1719–1802. Diagram utarbeidet av S. Rasmussen.

og andre forhold. Dermed var det ikke alltid lett å finne unge gutter som ville bli lærere.

Samisk eller dansk språk?

Gjennom hele misjonstiden var det to ulike oppfatninger om hvilket språk som skulle brukes i forkynnelsen og opplæringen av samer. Disse retningene utkrystalliserte seg allerede da misjonen startet opp i 1716. Mens misjonslederen Thomas von Westen mente samenes morsmål måtte benyttes, slik at de skulle forstå kjernen i det kristne budskapet, fremholdt biskop Peder Krog (1638–1731) dansk som det foretrukne språket. Så lenge von Westen levde, vant hans linje frem, noe som gjenspeiles i undervisningen på misjonens to skoler i Trondheim: Seminarium Scholasticum og Seminarium Domesticum. Etter von Westens død i 1727 ga Misjonskollegiet beskjed om at samene skulle lære dansk. Begge seminarene ble nedlagt (1727 og 1732), og lærerne ble heretter opplært av misjonærene ute i misjonsdistriktene. Eiler Hagerup (1685–1743), som ble både misjonsleder og biskop, støttet opp om Misjonskollegiets språklinje. Etter Hagerups død startet en ny oppgangstid for misjonsarbeidet. Dette hadde sammenheng med økonomisk støtte fra kongelig side og biskopenes engasjement. Under navnet Seminarium Lapponicum ble en ny skole opprettet i Trondheim for utdanning av misjonærer, med professor Knud Leem (1697–1774) som leder. Da både Leem og biskop Johan Ernst Gunnerus (1718–1773) døde på 1770-tallet, ble dansk på nytt innført som språk i misjonen og skolen.

Skolemestere i Tana og Varanger

Tana og Varanger utpeker seg med en spesielt lang misjonstid, på over hundre år, hvis vi inkluderer Isaac Olsens tid der fra 1703 til 1716. Tana og Varanger misjonsdistrikt ble nedlagt i 1808, som et av de siste misjonsdistriktene. Fra 1716 til 1808 var 23 misjonærer ansatt i distriktet. Kun Anders Porsanger (1735–1780) var same, og bare et fåtall av de andre misjonærene kunne samisk. De fleste av misjonærene var norske, mens et mindretall kom fra Danmark. Lærerne som jobbet i Tana og Varanger misjonsdistrikt ser alle ut til å ha vært samer. I tillegg til undervisningsarbeidet, tolket de også på gudstjenester og i dagligdagse saker. Uten lærerne ville det vært vanskelig å drive misjonsarbeidet. De ble dermed svært viktige for arbeidet i skolen og i misjonen generelt.

Ungguttene Iver Poulsen (født ca. 1700) og Sivert Henriksen (født ca. 1696) ble i 1716 med von Westen sørover for videre opplæring. De to skulle bli de første blant en lang rekke samiske lærere som arbeidet i misjonens tjeneste. Iver Poulsen var trolig sønn av den samiske lensmannen i

Regning, over
 skilte og gjætt Jæren i Collegio Misjonis i Nordlandsg-
 amt, prim.: Maj: 1775. -

	Skilte	og	gjætt	Skilte	og	gjætt
<u>Udgift.</u>						
Transport				72		
Malangen, inde Sennien, Misjonarius Jr: Jens Schillerup nykter ingen Løn af Casen. -						
Lenwig, og Hillerøe Profen Jr: Johan Karst Mejer Løn - - Jaar Misjons rejschi i d. 1774				20		
Kolmøster Jens Hansson med Profen Jr: Johan A: Mejer betalt;						
Astafjord, Misjonarius Jr: Peder Krog Hind	60					
Kolmøster Enoch Michelson, Løn Astafjord	20					
Kolmøster Anders Elton, Løn Leren og Malang	15					
Kolmøster - Løn	10			105		
Jæren - 7 Summer penges og junk till. Profen Jr: Peder Krog Hind med And: Jonsson						
Trones Kolmøster Erich Norman				10		
Løn og Løn Jans Agnar og betalt till. Ejendomsfor Caranfor med griteking;						
Hassel, inde Vesteraalen, Misjonarius Jr: Pastor Drejer nykter ingen Løn af Casen. -						
Kolmøster Christen Sildal				12		
Løn med Erich Hildsen og junk till Jr: Drejer						
<u>Lateris</u>				219		

Figur 3. Regnskap for misjonskasserer 1744-1779. Det nordlandske kirke og skolefond 1695-1905. Statsarkivet i Trondheim. Foto: Siv Rasmussen, 2025

Figur 4. Illustrasjon av Burchards reise i Sør-Troms i 1721. Illustrasjon Dikka Storm og Ernst Høgtun

Varanger, Poul Iversen. Dette var en familie med flere lesekyndige, slik som Pouls bror, Ole Iversen. Da biskop Peder Krog var på visitas i Varanger i 1708, var han særlig imponert over lensmannens åtteåring, som leste både på samisk og dansk. Dersom dette var Iver Poulsen, var han blitt 16 år da von Westen kom til Varanger. Gutter som ble vervet til lærergjeringen var gjerne rundt denne alderen. To år senere kom Iver Poulsen tilbake til hjembygda som skolemester, en stilling han hadde helt frem til 1739.

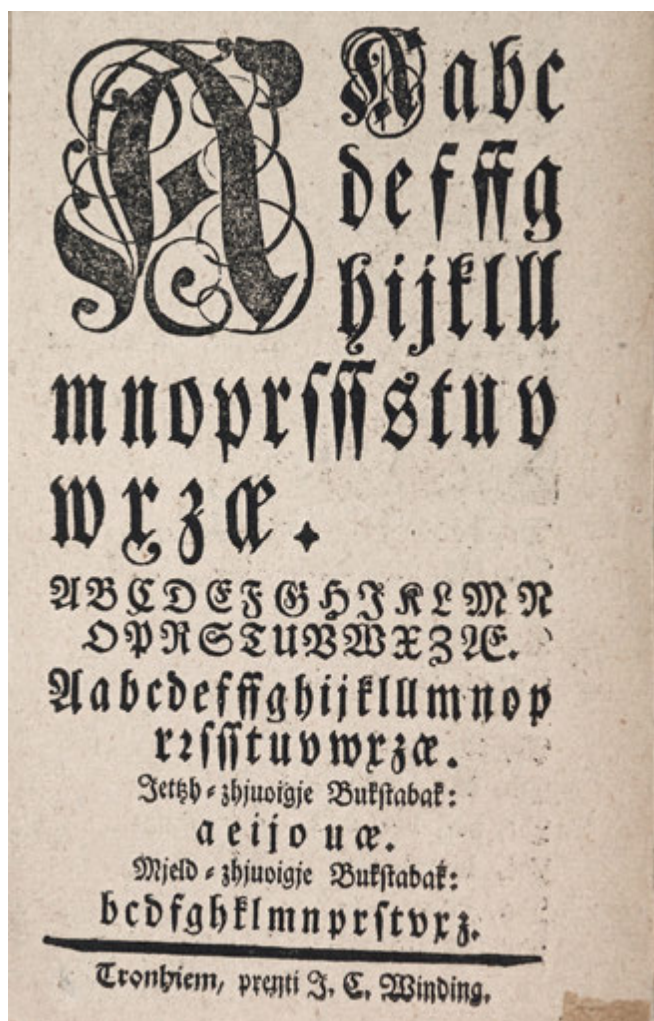
I årene 1719–1802 kjenner vi navnene på 29 lærere i Tana og Varanger misjonsdistrikt, som i mange år også omfattet Laksefjord og Kjøllefjord. Dessverre mangler det opplysninger for årene 1752–1767 og 1774–1782, noe som gjør at vi ikke har nøyaktige opplysninger om antall lærere og hvor lenge de arbeidet. Minimum åtte lærere arbeidet i stillingen mellom 11 og 21 år, men flere av dem virket mest sannsynlig også i de årene vi ikke har opplysninger om. (Fig. 1.) Niels Pedersen i Varanger var lærer i 24 år, mens Erland Jørgensen i Kjøllefjord kan ha innehatt lærerjobben i hele 27 år. Også Rasmus Michelsen i Tana arbeidet som lærer i over 20 år. Til tross for at flere ble i lærerstillingene i en årrekke, virket mange i bare 1–5 år før de ga opp lærergjeringen. For misjonen var det utvilsomt et problem at mange sluttet etter få år. Det er likevel viktig å legge merke til de som ble i mange år i lærerstillingen.

Misjon og undervisning i Sør-Troms

Sør-Troms inngikk i Senja og Vesterålen misjonsdistrikt, der misjonsvirksomheten startet i 1718. Ansvar for misjonen ble etter hvert lagt til sogneprestene, og misjonsdistriktet ble nedlagt i 1788. I misjonsdistriktet ble det tilsatt en misjonær og tre skolemestere i den første misjonsperioden. Dette var Kjeld Stub (1680–1724), som hadde vært misjonær i Finnmark fra 1716, og som fikk ny stilling i Senja og Vesterålen misjonsdistrikt i 1718, der han virket i et par år. Med ham var Peder Berthelsen (skolelærer 1718, levetid ukjent) som skolemester og tolk. Deres hovedområde ser ut til å ha vært i de samiske fjordene på fastlandet. Vi kjenner ikke navnet på de to andre lærerne, men Lars Ivar Hansen har identifisert følgende senere «finneskolemestere» for Astafjord: Jakob Olsen Thrane (ca. 1720–1726), Hans Jonsen (1742), Enok Mikkelsen (1743) og Jens Hanssen (1747–1751). Av disse vet vi at Enok Mikkelsen var same, og dermed samisktalende. På Hinnøya (Trondenes og Kvæfjord prestegjeld) tok prester og klokkere seg av undervisningen av samene, men også lokale personer i andre yrker virket som lærere. Noen av lærerne på Hinnøya behersket samisk språk, slik som Johan Lorentz Burchard (1733–1824). Gjennom sin oppvekst som prestesønn i Kvæfjord, senere erfaringer fra misjonstjeneste i Ibestad og Trondenes 1760–71, og som sogneprest i Kvæfjord 1780–1815, fikk han et godt innblikk i forholdene på Hinnøya. I sin dagbok beskriver han detaljert

Figur 5. Tranøy kirke og prestegård. Foto: Siv Rasmussen, 2024

Figur 6. Knud Leems samiske ABC. Foto: Mari Karlstad, UiT

sitt oppdrag omkring i Trondenes, om andakter og undervisning i de ulike samebygdene på Hinnøya høsten 1761.

Det ble bygget fem forsamlingshus med skoler i Skårvika ('Schorjok') i Salangen, på Laberg i Gratangen, i Målselv og i Kasfjord og på Kjengnes på Hinnøya. I 1750 var det 10–12 elever på skolen i Kvæfjord, derav to samiske elever. I 1734 møtte misjonær Erik Berg (død 1760) og biskop Eiler Hagerup en del samer og skolemesteren i Astafjord. Det var både jenter og gutter som leste godt og svarte på spørsmål. De overbeviste eldre samer, som med stor uvilje hadde latt barna gå på skolen. Hagerup truet foreldrene med fordrivelse fra landet med mer, om ikke barna fikk gå i skole.

Skolevirksomheten i Astafjord er beskrevet kort, men svært detaljert i kirkeboken for Tranøy. Beskrivelsene er gjort av Peder Krog Hind (d. 1776), misjonær i Senja og Vesterålen i perioden 1743–56, hans etterfølger Elling Rosted (1720–1796) og skolelæreren Jens Hansen (ukjent levetid). Hansen bodde og underviste på skolen i Salangen i 1757–1761. Også på Laberg i Gratangen var det

en skole der det arbeidet en sameskolelærer. Peder Krog Hind beskriver hvordan han på sine reiser underviste samiske barn. 13. februar 1747 hadde han innkalt og samlet barna fra de samiske bygdene i distriktet. Han underviste dem frem til 17. mars, da han selv reiste hjem til Hamn i Dyrøy.

Kapellanen i Tranøy prestegjeld bodde på Tranøy prestegård, og i små notiser skrev han om sine reiser til "finneskolene" i perioden fra 1744 til 1761, der han forteller om hvordan arbeidet med misjonen foregikk. I konfirmandundervisningen var resultatene like gode hos samene som hos de norske, noe de årlige oppgaver over konfirmanterne i kirkebøkene for Ibestad og Tranøy viser. Skolearbeidet ble organisert i begrensede perioder i løpet av enten vinteren, sommeren eller høsten. Barna ble samlet på skolen og undervist der. Også barnas foreldre fikk undervisning i katekismen. Tilsvarende opplysninger foreligger om undervisningen på nordsiden av Ofotfjorden. Også i innlandet og øst for Kjølen ble det gitt undervisning av misjonens lærere. Dette viser intervjuer med to av lærerne, Enok Mikkelsen i Gratangen og Anders Olufsen i Sørreisa og Malangen.

Bøker, undervisning og lesekunnskap

På 1600-tallet ble det utgitt samiske ABC-bøker, katekismer og kirkehåndbøker i Sverige. Presten og misjonæren Morten Lunds oversettelse av Luthers lille katekisme fra 1728 var den første og lenge den eneste samiskspråklige utgivelsen til bruk i Norge. Knud Leem gjorde et stort arbeid med å utvikle samisk som skriftspråk, i samarbeid med samens Anders Porsanger. Leem og elevene hans oversatte og utga flere lærebøker; blant annet den første ABC-boka trykt i Norge. Også misjonærer bidro til arbeidet med oversettelser. I 1760-, 1770- og 1780-årene hadde Tana og Varanger fem samisktalende misjonærer, av dem arbeidet både Anders Porsanger, Gerhard Sandberg (1741–1805) og Ole Tronæs (1745–1791) med oversettelser. I flere brev til Misjonskollegiet peker Sandberg på behovet for samiskspråklige bøker og pålitelige lærere som forstår samenes væremåte og tankesett. Sandberg utga en katekismeforklaring som hadde tekst både på samisk og dansk. Barna på Nesseby kirkested ble så ivrige når de fikk lære å lese på samisk, at de snart kunne katekismen utenat og lærte selv andre å lese. Fra Laksefjord forteller Sandberg om to mødre som flittig lærte både egne og andres barn katekismen på samisk. Også Anders Porsangers mor kunne lese og var den som oppmuntret ham til å lese. Tilgangen til samiske bøker gjorde at en stor andel av befolkningen lærte å lese i disse årene. Dette gjaldt ikke bare barna, men også ungdommer og voksne. Ifølge Sandbergs statistikk over samenes leseferdigheter i 1775 var kun et

lite mindretall av samene i Varanger, Tana og Laksefjord analfabeter.

3. november 1774 kom en bestemmelse om at det meste av forkynnelsen og undervisningen skulle være på dansk. Da Simon Kildal den midtre (1761–1822) ble misjonær i Tana og Varanger i 1784, foregikk undervisningen på dansk, noe Kildal motsatte seg. Han mente katekismeopplæringen måtte skje på samisk og tok i bruk Sandbergs katekisme. I andre skoletimer skulle barna øve på oversettelser mellom samisk og dansk. Lærerne ble instruert til å følge hans metode. Ifølge Kildals manntall over samer i Øst-Finnmark ga dette gode resultater, da de aller fleste hadde enten gode eller meget gode kunnskaper i kristendom, samt leste godt i bok. Kildal ble sogneprest i Måsøy i 1788. Der underviste han samiske Nils Gundersen (1771–1854), som senere ble lærer ved seminaret på Trondenes. Kildals sønn Simon (Nikolai) Kildal den yngre (1796–1837) ble seminarets første bestyrer.

Avslutning

Skolegang og leseopplæring var en viktig del av misjonsarbeidet som ble drevet på 1700-tallet og i noen distrikt frem til begynnelsen på 1800-tallet. Misjonærene hadde hovedansvaret for både skoleundervisningen og annet misjonsarbeid. Selve opplæringen i skolen ble i stor grad utført av lærere som var ansatt spesielt for å ta seg av undervisningen. I Tana og Varanger misjonsdistrikt var lærerne lokale samer. I Senja og Vesterålen misjonsdistrikt stod misjonærer og lærere for undervisningen ved skolehusene på fastlandet, der det var en stor samisk befolkning. På Hinnøya stod prester, klokkere og lokale nordmenn for undervisningen. Dette kan henge sammen med at det var færre samer der enn på fastlandet. Det ble nedlagt et betydelig arbeid med å gjøre samene lesekyndige; spørsmålet er hvilket språk de lærte å lese på. Dette varierte med tilgangen til samiske bøker, det språkpolitiske klimaet og lokale forhold. Helt fra starten av misjonstiden var det uenighet om hvilket språk som skulle brukes i misjonsarbeidet. Språkdebatten bølget frem og tilbake opp gjennom århundret. Der Thomas von Westen, Knud Leem og andre var tilhengere av bruk av samisk språk, mente flere av biskopene at forkynnelsen og opplæringen måtte skje på dansk. Likevel kunne den faktiske opplæringen ute i distriktene avvike fra den offisielle språkpolitikken. Samiskspråklige lærere, prester og misjonærer kunne her spille en positiv rolle lokalt. Kilder fra begge misjonsdistriktene som er undersøkt her, viser at samer i stor grad var et lesekyndig folk i siste halvdel av 1700-tallet.

Litteratur:

- Brox, A. 1956. Finneskolen i Astaffjord. Hålogyminne hf. 1, 9. bind, 36. årg. Hålogaland Historielag. Harstad.
- Hoëm, A. 2007. *Fra noaidens verden til forskerens*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Novus forlag. Oslo.
- Hansen, L. I. 2003. *Astafford bygdebok. Historie 2. Astafford ca. 1570–ca. 1730*. Utgitt av Lavangen kommune.
- Rasmussen, S. 2016. Samiske prester i den svenske kirke i tidlig nytid. Lindmark, D., Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*. Artos & Norma bokförlag, Skellefteå.
- Steen, A. 1954. *Samenes kristning og finnemisjonen til 1888*. Egede Instituttet. Oslo.
- Storm, D. 2012. A network of Missionaries and the Establishment of knowledge: Creating space, Ed. Damm, C. & J. Saarikivi, "Networks, Interaction and Emerging Identities in Fennoscandia and Beyond". *Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia 265*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Forfattere:

Siv Rasmussen er førsteamanuensis i tidlig nytids historie ved UiT og medlem i forskningsgruppa CNN. Hun forsker på samisk kirke- og misjonshistorie – og religionsmøter i nord. Dette er temaer som også tas opp i hennes PhD-avhandling fra

2016: Samisk integrering i norsk og svensk kirke i tidlig nytid. En komparasjon mellom Finnmark og Torne lappmark.

E-post: siv.rasmussen@uit.no
<https://orcid.org/0009-0003-0011-5342>

Dikka Storm pensjonist, tidligere konservator ved Norges arktiske universitetsmuseum, UiT og medlem i forskningsgruppa CNN. Hennes arbeid omfattet arkiv og samlinger, og hennes forskning omhandler de samiske markebygdene i Sør-Troms og nordre Nordland. Hun har publisert artikler om

forskningshistorie, økonomi, demografi, reindrift og den religiøse situasjon i sammenheng med den pietistiske misjonen på 1700- og 1800-tallet fra dette området.

E-post: dikka.Storm@uit.no

Om tidlig lærerutdanning: seminarene i Trondheim og veien fram til Trondenes seminarium i 1826

Randi Hege Skjelmo

<https://doi.org/10.7557/ottar.8608>

Denne artikkelen omhandler de to seminarene Thomas von Westen (1682–1727) ledet i Trondheim først på 1700-tallet samt seminaret ledet av Knud Leem fra 1752. Fra sistnevnte trekkes linjer til det første offentlige lærerseminaret i Norge, igangsatt på Trondenes 1826. Sentrale spørsmål er hvem som tok initiativ til og var pådrivere for å realisere disse, hvordan de ble organisert og hvordan rekruttering av lærere og lærerkandidater foregikk.

Trondheim etter reformasjonen og forberedelser til misjon i Norge

Etter reformasjonen 1537 viser historiker Trygve Lysaker hvordan mye av det kirkelige makt- og inntektsgrunnlaget ble overtatt av verdslige myndigheter. Domkapitlene, prestekollegiene ved domkirkene, skulle fortsatt bestå, noe Lysaker omtaler som et resultat av Luthers inngripen. Luther så det som nødvendig å bevare domkapitlene som økonomisk grunnlag for katedralskolene og kort tid etter reformasjonen ble det opprettet lektorater, undervisningsstillinger, ved disse. Siktemålet var å gjøre religionsundervisningen så grundig at elevene etter noen års modenhet skulle kunne gå inn i prestegjerning. Utdanningskravet for prester ble etter hvert skjerpet, teologisk embetseksamen ble innført i 1629 og det ble mulig å ta en lavere teologisk grad ved universitetet i København. Dermed ble lektoratene ved katedralskolene overflødige, men de fortsatte å bestå, blant annet som retrettstillinger for katedralskolenes rektorer.

Misjonskollegiet ble opprettet i København 1714 som et misjonsdepartement underlagt kongen, Fredrik IV. Det ble i første omgang etablert for å ivareta misjonen i den dansk-norske kolonien Trankebar i India, der det var kommet til uenigheter mellom de utsendte misjonærer og ledelsen for det ostindiske handelskompani. Allerede fra opprettelsen fikk kollegiet som oppgave også å igangsette arbeid blant den samiske befolkning i det nordlige Norge, og dagen etter igangsettingen skrev kollegiet til de to prostene i Finnmark, Ludvig Christian Ludvigsson Paus (1664–1745) i Øst-Finnmark og Trude Henriksen Nitter (1658–1719) i Vest-Finnmark. Kollegiet utga et skrift for å klargjøre siktemålet med misjonen, fikk det trykket på dansk og tysk og sendt alle biskoper og stiftsamtmenn i Danmark-Norge for også å be om råd for hvordan virksomheten kunne realiseres.

Fra Norge ble det sendt flere forslag til København. Viserektor Hans Skanke ved Trondheim katedralskole anbefalte å finne en pålitelig mann som kunne reise til Finnmark samt legge en plan for misjonen og for utdanning av de kommende misjonærer. Han sa seg villig til selv å stå for arbeidet. Også presteforeningen *Syvstjernen* på Møre sendte sine råd. De til sammen syv prestene var alle pietistisk teologisk orientert. Blant rådene de ga var å ikke sende de dårligste prestene til Finnmark, i tillegg ville de ha gode kateketer. De holdt også fram at det var mangel på skolemestere og få som kunne lese i bok. Et forslag var at en i hvert hushold kunne få undervisning, for så selv å undervise resten av husholdet. Undervisningen burde være gratis, slik at samene ikke skulle motsette seg denne. Et av medlemmene i *Syvstjernen*, Eiler Hagerup, reiste til København, der han ble Misjonskollegiets rådgiver.

Igangsetting av arbeidet og anbefalinger for undervisningen i Finnmark

Allerede i april 1715 var den kongelige instruks for misjonen i Norge klar. Det skulle søkes etter gode personer som var dyktige til å lære andre. Disse skulle utdannes til kateketer for deretter å kunne utdannes videre til prester. Behovet for læreanstalter og stipendier ville bli imøtekommet og det skulle øremerkes studieplasser ved universitetet i København. Misjonskollegiet tok kontakt med Thomas von Westen, sogneprest i Veøy og medlem av *Syvstjernen*, for å høre om det fantes personer som kunne brukes til misjonen. Han foreslo å ta egnede kandidater til kateketer og ba om å få klokkere og skolemestere fra København. Dette var under den store nordiske krig, og det var mangel på skolemestere. I samme brev tilbød von Westen seg å tjenestegjøre for misjonen, reise fra Veøy til Trondheim, og videre til Finnmark sommerstid.

Han har muligens tenkt at arbeidet for misjonen kunne kombineres med sognekallet.

I februar 1716 utnevnte Misjonskollegiet von Westen til leder for misjonsarbeidet. Han fikk en nyopprettet stilling ved katedralskolen i Trondheim med ansvar for å iverksette misjonen i Finnmark. Den innbefattet også lektoratet ved katedralskolen og funksjonen som sekretær for domkapitlet. Til tross for vanskelige økonomiske tider ble arbeidet igangsatt, og få dager etter utnevnelsen kom en kongelig befaling til stiftamt-mann Owe Schielderup og biskop Peder Krog om at von Westen med noen medarbeidere skulle reise til Finnmark. De skulle nyte fri skyss både til lands og til vanns. Arbeidet for misjonen ble inntatt i kirkebønnen i Danmark og Norge, og Misjonskollegiet utarbeidet instruks for arbeidet.

Utvelgelse og utdanning av kateketer og skolemestere

Thomas von Westen gjorde seg nå klar til å reise til Finnmark, på det som i ettertid omtales som hans første misjonsreise. Han måtte selv skaffe penger til reisen. Viserektor Skanke gikk inn i von Westens sted under fraværet, og med på reisen nordover var de ordinerte prestene Kield Stub (ca. 1680–1724) og Jens Bloch (1692–1737). Fra Trondheim til Vardøhus fikk de skipsskyss med *Kong Dan*, som skulle til Arkhangelsk. De hadde med en rekke bøker; 384 katekismer, 500 ABC-er, 50 evangelier og 30 salmebøker, alle «paa Collegii Behag, thi alle Søe- og Boe-finner forstaae Norsk». von Westen skrev fra reisen at Stub og Bloch allerede var i gang med å studere samisk, «thi vi har Finske Bøger om Bord». Det var altså kjent at de samer som bodde langs kysten behersket norsk og kunne nyttiggjøre seg danske bøker. De «Finske Bøger» var bøker på samisk utgitt i Sverige. Følget gikk i land i Vadsø en av de første dagene i juli hvor de møtte prosten Paus og læreren Isaac Olsen (ca. 1680–1739). Organisering av skoler ble planlagt sammen og Stub ble beskikket til misjonær i Øst-Finnmark. 18. juli kom von Westen og Bloch til Kjølvik. Her prekte von Westen og brakte «Mand for Mand til Bekiendelse», underviste dem i Guds ord og utnevnte skolemestere som skulle reise fra sted til sted og flytte omkring med befolkningen. I følge med prost Nitter ankom von Westen og Bloch Hammerfest i slutten av juli, der Bloch ble innsatt som misjonær i Vest-Finnmark. Få dager senere gikk turen tilbake til Trondheim med et handelskip. I von Westens følge var to unge samiske menn og lærer Olsen. Olsen hadde arbeidet i Finnmark i 14 år, kjente det samiske språket og skikkene og von Westen ba Misjonskollegiet utnevne Olsen til å være tolk og lærer for de ved skolen i Trondheim som skulle være kateketer i Finnmark. Han foreslo også at han sammen med

Figur 1. Thomas von Westen (1682–1727). Prest og misjonær. Bilde fra norsk portrettarkiv, Riksantikvaren

Olsen kunne oversette bøker til samisk. «Finnerne ere hiertens glade derved, at de skal faae Guds Ord at høre i Deres eget Sprog». (Se rammesak neste side.)

Seminarium Scholasticum og Seminarium Domesticum

Vel hjemme i Trondheim skrev von Westen til Misjonskollegiet: «I maatte døe af Glæde, dersom i vidste selv, hvor mange Siele I har reddet, hvor mange Præster opvagt, hvor mange Hierter I har aabnet, allene derved at I udsendte Evangelister.» Den endelige instruks for *Seminarium Scholasticum* ble vedtatt av Misjonskollegiet 13. februar 1717, og fra september samme år var seminaret i full gang med fire norske og to samiske gutter. Misjonskollegiet ønsket at von Westen selv kunne rekruttere skolemestere og underskolemestere. Om han fant dem tilstrekkelig dyktig, skulle han gi dem instruks og utsende dem til kateketer. Kollegiet ønsket også at Olsen kunne komme til København for å hjelpe til med å oversette bøker til samisk.

Misjonskollegiet må ha sett behovet for bygninger til kirke og skole, men uten å være i økonomisk stand til å igangsette et slikt arbeid. De var kun i besittelse av lønnsmidler og framholdt

Angaaende de Missionarios eller Catechetios som i aar til Findmarkens og andre steders finners tjeneste skulde bruges, da 1. «haver Christopher Norman som var dend første opkomme, icke lig haft mine formaninger hvorledes mand sig i saadant arbeide til Guds ære burde skicke, og troer Jeg nu nok at ved Jeſu Hielp hand er baade Eder og mig nyttig; i dend henſeende har Jeg taget ham med mig paa reiſen, og skickede Jeg ham nu ſom forbud i forgaards d(en) 17 efterdi Jeg fornãm at formſkaben ellers skulde komme for ſeent. Hvor hand skal nedplan-tes til finnersne beste, enten det ſkier i Lÿngen, Ulfsfiorden eller Ibesta, eller kand ſkie, om M. Lund icke fremkommer, i Findmarken, derude vilde Gud raadføre! Paa hands villighed i alle ting kand Jeg nu slet intet klage.

Rasmus Rachlöv og Hr Heltberg, tvende sande Christi Diſciple, har tilligemed Norman siden deres ankomst dagligen viſſe timer om formiddagen annammed mine underretninger og beſtörkelſer, særdeles er dem nöyaktig bleved foreſtilled, hvad deres forretning i fremtiden skulde være, og dem til ende meddeelt baade en extract af mine observationibus og en notitia Chorographica, ſamt det Lappiſke sprogs store fornödenhed store. Til deres forehavendes lykkelige fremgang og dets veýle- digelſe, og til dend ende ladet dem dagligen af Isaac Olsen lagt övelſe derudi, ſamt udſkrive det fornemſte af Tornæi Manuali. Disligeste er dennem nogle gange forholdet de Höie Tilforordnedes Naadige vilje derom, at de hverken skulde præjudicere landets Præſter med actuum ministerialium forettelſe eller med oppebærge noget ſom Præſterne og Klokkerne i landet tilkommer, icke heller söge betaling hos finnerne for deres aandelige arbeide hos dem, men være fornöyede med det sala-rio ſom dem af Miſſions Caſſen er tillagd, og blive ved de forretninger ſom ere dem anfortroede. Jeg forþiunede dem med nödvendige penger, hvorom mit regnskab giör forklaring, og med behöventli-ge og nest Guds Hielp de allerbeste de kunde faae, underskolemestere, hvorom siden skal tales. //

Figur 2. Transkribert utdrag av et brev fra Thomas von Westen til Misjonskollegiet i København, datert 21. juni 1718. 234 Misjonskollegiets arkiv, Lnr F 310, Diverse dokumenter Misjonskollegiet vedk., legg III Sager Missionen i Finnmarken og Nordlandene vedk. 1718–1803. Brevet ble oppdaget ved en tilfeldighet i Rigsarkivet i København av Liv Helene Willumsen og Randi Skjelmo.

betydningen av å samarbeide med lokalbefolkningen og med representanter for myndighetene. Etter å ha mottatt instruks datert København 19. mars 1718 gjorde von Westen seg klar til det som i ettertid er blitt kalt den andre misjonsreisen. Fra København hadde Misjonskollegiet sendt to misjonærer til Trondheim som skulle følge med han til Finnmark. Disse to, Elias Heltberg (ca. 1690–1738) og Morten Lund (1686–1757) ble undervist noen timer om formiddagen av Thomas von Westen, og Isaac Olsen ga dem daglig øving i samisk språk. Heltberg og Lund reiste så nordover, og hadde med seg brev fra von Westen til amtmann, prostene, prestene og misjonærene. Ut fra ønsket om å ta inn nye seminarister innskrev von Westen ni unge gutter ved seminaret, så reiste han til Finnmark. Etter å ha gjennomført arbeidet i nord, stoppet han på tilbaketuren blant annet på Dønna, der han fikk høre om svenskenes angrep på Trondheim. I Trondheim sto nå en del av seminaristene uten kost og losji. Dette var de som hadde vært i forpleining hos de bemedlede borgere som på grunn av krigen hadde måttet flykte fra byen. Seminaristene fikk da opphold i viserektor Skankes hus, de skulle følge med han om fienden

ødela byen. Skanke hadde allerede sørget for plass for de barna von Westen hadde med fra Finnmark, til sammen ni barn og unge i alderen 12–16, av disse var sju samer.

I en tabell oppsatt av von Westen framkommer tre stillingsbetegnelser på latin, *catechetæ*, *didascali* og *hypodidascali*. I påfølgende tekst anvender han de danske betegnelsene catechet, skolemester og underskolemester. Betegnelsene viste til ulike kvalifikasjoner og forskjeller i lønn hos de som skulle undervise. I Varanger og Porsanger skulle de to kateketene til hjelp i arbeidet ha hver sin underskolemester. Disse skulle stå for leseopplæringen, ta hånd om undervisningen i kateketens fravær, tidvis være med på deres reiser for gjennom deltakelse i deres arbeid å forberedes til å bli faste skolemestere. Til å begynne med skulle nordmenn tjenestegjøre som underskolemestere, mens det var forventet at samene selv ville overta. I tillegg til de underskolemestere som Misjonskollegiet finansierte, skulle hver kateket på egen bekostning lære opp to samer med tanke på at disse skulle bli skolemestere.

Da Seminarium Scholasticum ble igangsatt i Trondheim i 1717 var det lokalisert og organisert i tilknytning til den allerede eksisterende katedralskolen. Anton Höem viser hvordan seminaret fikk en todelt oppgave; det skulle tjene som forskole for det teologiske studium i København, der kateketene skulle få sin misjonsutdanning og det skulle også tjene som seminar for de vordende skolelærere blant samene. Instruksen utarbeidet av Misjonskollegiet og igangsettingen skulle komme til å gripe omfattende inn i virksomheten ved katedralskolen i Trondheim. Blant endringene var at skolen ble direkte underlagt Misjonskollegiet med von Westen som den stedlige leder for misjonen. Han skulle også overta lektoratet etter biskop Krog samt ha oppsyn med skolens lærere og rådføres i forbindelse med tilsetninger og fordeling av stipendier. For de som var aktuelle for videre studier skulle han sende med informasjon til Misjonskollegiet som grunnlag for anbefalinger til det teologiske seminar i København. Disse kom i tillegg til rektors anbefalinger. Han skulle gjennomse og kommentere skoleregnskapene før

disse ble sendt til København. Rektor Nils Krog og viserektor Hans Skanke mottok egne instruksjoner, det samme gjorde Isaac Olsen. Olsen skulle i tillegg til undervisningen også arbeide med oversettelser til samisk og gå von Westen til hånd. von Westen holdt fram med arbeidet ved Seminarium Scholasticum til sin død i 1727. Da overtok Eiler Hagerup som daglig leder av misjonen. Virksomheten ved seminaret opphørte i 1732. Hagerup ble da Peder Krogs etterfølger som biskop i Trondheim.

Ved siden av Seminarium Scholasticum igangsatte von Westen i Trondheim et seminar for egne midler, *Seminarium Domesticum*, der unge samegutter fikk opplæring og underhold. Han bekostet selv utgiftene. At dette var økonomisk mulig, kan være fordi von Westen gjennom sitt ekteskap med den formuende Anna Pedersdatter hadde fått tilgang til betydelige midler. I litteraturen omtales hun som en støttespiller for sin mann når det gjaldt de praktiske forhold, som husholdning med innlosjering, matlaging og klesstell. Ved siden av undervisningen von Westen selv ga, ansatte han som lærer

Figur 3. Tegning av Trondenes slik det kanskje var for 200 år siden. Tegning av skolelærer Jørgen Norodd Jørgensen. Foto: Andrew Kristiansen

Figur 4. Portrett av Simon Kildal (1796–1837), sogneprest i Trondenes og den første seminarbestyrer, bildet er fra Stortingets arkiv.

den teologiske kandidaten Ole M. Meldal. I et brev til Misjonskollegiet i 1722 framholder han at det er Meldals fortjeneste at hele Senja og Salten nå hadde samiske lærere. Hver gang en misjonær ble utsendt, fulgte en eller to med som medhjelpere eller underskolemestere. Den vanlige opplærings-tiden i *Seminarium Domesticum* var to år. Ved von Westens død i 1727 opphørte hans private seminar.

Samisk språk hadde en viktig plass ved begge de to seminarene. Det idemessige grunnlaget for de tidlige institusjonene i Trondheim har opplagt vært knyttet til misjon og undervisning. De religiøse ideene som kom til uttrykk gjennom Misjonskollegiets virksomhet var pietistisk orientert, og de ble realisert gjennom arbeidet der von Westen sto sentralt. Det ble ansett som avgjørende at de som skulle ha sitt virke som misjonærer og lærere måtte beherske samisk, et språksyn som senere skulle komme til å bli endret.

Knud Leems seminar, *Seminarium Lapponicum*

Arbeid for samisk språkopplæring blant de misjonærer og lærere som skulle ha sitt virke blant samer ble gjenopptatt omkring 1750. Initiativtaker var igjen Misjonskollegiet i København, støttet av biskopen i Trondheim, Frederik Nannestad. Initiativet innebar å igangsette et seminar i Alta, og det ble gitt tilbud til Knud Leem, som tidligere hadde vært både misjonær og prest i Finnmark, om å opprette og lede seminaret. Initiativet innebar altså å legge utdanningsvirksomheten til det geografiske området som en ønsket å rekruttere fra, og der seminaristene også var ment å ha sitt virke etter endt utdanning. Ifølge forslaget til Misjonskollegiet skulle driften av seminaret kombineres med sogneprestembetet. Leem så en slik organisering som uhensiktsmessig. Store avstander ville føre til utstrakt reising og forsømmelse av så vel menighet som seminar. Leems argumenter ble tatt til følge, og i 1751 ble det bestemt at et *Seminarium Lapponicum* skulle opprettes i Trondheim «for deri at dressere noen dugelige subjecter, der i tiden kunde bruges til Lærere for Lapperne i Finmarken og Nordlandene, og behandle dem i deres eget Sprog til Misjonsvæsenets bedre Frugt». Leem ble tilsatt som docent, deretter som professor i samisk språk, det første professorat i Norge. Dette seminaret hadde en løsere tilknytning til katedralskolen enn *Seminarium Scholasticum* hadde hatt, det fikk også utvidede oppgaver knyttet til oversetting og formidling i tillegg til undervisningen.

Etter Leems død ble seminariet nedlagt, han etterlot seg et omfattende materiale i form av bøker og manuskripter. Virksomheten hadde vært finansiert gjennom *Seminarii Lapponici Fond*, og etter at seminaret opphørte gjensto betydelige midler. Når virksomheten opphørte, var det en seier for de med det språksyn at forkynnelse og undervisning blant den samiske befolkning ikke burde foregå på morsmålet, men på norsk, det vil i praksis si på dansk. Gjennom en bestemmelse av 3. november 1774 ble seminaret endelig avviklet.

Veien fram mot *Trondenes seminarium*

Misjonskollegiet avsluttet sin virksomhet i Norge i 1802, virksomheten ble da lagt inn under Kancelliet i København. Den siste misjonæren sluttet i 1814. Unionsoppløsningen i 1814 førte blant annet med seg et eget folkevalgt Storting med representanter fra alle amt. Av stor viktighet ble arbeidet for skolevesenet og i arbeidet inngikk utdanning av lærere. Sogneprest i Vadsø, Peter V. Deinboll, møtte på Stortinget i 1821 og 1824. Hans kjennskap til midlene etter *Seminarium Lapponicum* ble avgjørende for at Stortinget så seg økonomisk i stand til å vedta opprettelsen av det første offentlige lærerseminaret i Norge. I den nordeuropeiske

utdanningsdebatten gikk argumentasjonen på hvor vidt utdanning av lærere burde skje ved mindre prestegårdseminarer der presten valgte ut og underviste de kommende lærere eller om de unge (guttene) burde få oppleve større forhold som en by ville gi. Deinbolls foreslo å legge seminaret til Vadsø, Talvik eller Tromsø. Han hadde kjennskap til Seminarii Lapponici fond som kunne inngå i det økonomiske grunnlaget for opprettelsen av en ny institusjon. Resultatet var at det første offentlige lærerseminariet ble lagt til Trondenes. Deinboll søkte seg så dit, men fikk ikke embetet. I stedet ble Simon Kildal den første bestyrer, kombinert med å være sogneprest og med samiske Niels Gundersen til å sørge for samiskundervisningen.

Forfatter:

Randi Hege Skjelmo er førsteamanuensis i pedagogikk ved ILP ved UiT. Hun har doktorgrad fra samme sted med avhandlingen *Endringer i norsk allmennlærerutdanning – mot en sterkere enhetlighet*. De senere år har hun arbeidet med utdannings-

historie for perioden 1700–1945, blant annet i forskningsprosjektet Oppstart av lærerutdanning i nordområdene, med en rekke nyere publikasjoner knyttet til tidlig utdanning og misjon.

E-post: randi.skjelmo@uit.no

<https://orcid.org/0000-0001-5708-8953>

Litteratur:

- Dahl, H. 1976. *Tromsø offentlige lærerskole i 150 år, 1826–1976*. Tromsø.
- Hoëm, A. 2007. *Fra noaidens verden til forskerens: misjon, kunnskap og modernisering i sameland 1715–2007*. Oslo.
- Lysaker, T. 1987. *Trondhjems stift og Nidaros bispedømme 1537–1953. Reformasjon og enevelde 1537–1804*. Trondheim.
- Skjelmo, R. 2013. Utdanning av lærere for det nordlige Norge: De tidlige institusjoner i Trondheim 1717–1732. I: *Sjuttonhundratal. Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies*.
- Skjelmo, R. 2015. Utdanning av lærere for det nordlige Norge før 1826. I: David Sjögren och Johannes Westberg (red.) *Norrlandsfrågan. Erfarenhet av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet.
- Skjelmo, R., og Willumsen, L. H. 2017. *Thomas von Westens liv og virke*. Oslo.
- Skjelmo, R., og Willumsen, L. H. 2026. Utviklingen av lærerutdanning i Nord-Norge og europeiske ideers betydning for oppstart av Norges første lærerutdanning, begge I: Jubileumboken for 200-årsjubileet. Fagbokforlaget 2026.
- Willumsen, L. H. 2015. Økonomiske vilkår for lærerutdanning i det nordlige Norge. Den historiske utvikling av Seminarii Lapponici Fond. I: David Sjögren och Johannes Westberg (red.) *Norrlandsfrågan. Erfarenhet av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet.

Samiske stemmer i Knud Leems bokverk

Per Pippin Aspaas

<https://doi.org/10.7557/ottar.8573>

I historien om samene i Norge står Knud Leem sentralt. Som professor i samisk språk skrev og redigerte han en rekke bøker om samisk språk og kultur på 1700-tallet. Målet her er å se nærmere på hva slags samer, og hva slags samisk, som løftes fram i bokverkene han utga. Hvem valgte Leem å gi stemme til, og var det noen som ble utelatt?

Knud Leem ble født på Sunnmøre vinteren 1696/97 og døde i Trondheim i 1774. Han var i Finnmark i ti år, fra 1725 til 1735. Deretter ble han kalt til sogneprest på Avaldsnes ved Haugesund, ei stilling han hadde fram til han i 1752 fikk en helt ny oppgave i Trondheim. Leem ble da utnevnt til professor i samisk språk og bestyrer for språkutdanninga *Seminarium Lapponicum Fridericanum*, Kong Fredrik Vs samiske seminar.

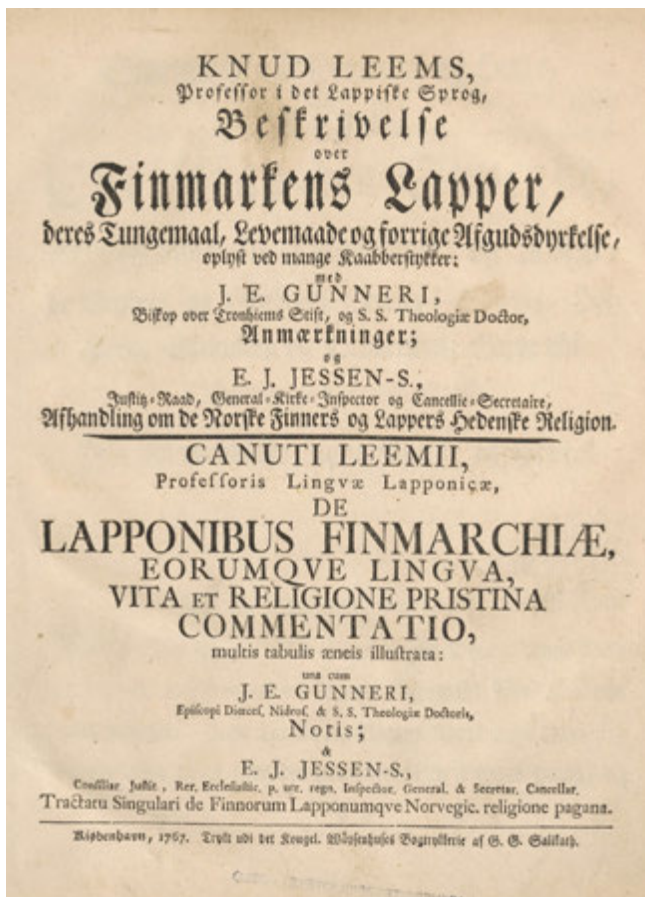
Mest kjent er Leem for sin *Beskrivelse over Finmarkens Lapper* (1767), et tospråklig praktverk på dansk og latin med en lang rekke illustrasjoner. Blant språkforskere er *En Lappisk Grammatica* (1748) og ordbøkene *Nomenclator* (1756) og *Lexicon Lapponicum* (1768–1781) viktige milepæler. For samisk kirkeliv bidro han også med samiske oversettelser av bønner, salmer, bibelutdrag og en kirkehistorie.

Leem var utdannet prest og misjonær. Det var i disse rollene han virket i Finnmark, nærmere bestemt i Porsanger, Laksefjord og Alta. Mens han var der, lærte han seg samisk flytende og samlet egenhendig opplysninger nok til å fylle flere bøker. Det er i hvert fall det inntrykket vi får av å se på tittelbladene.

Vi behøver ikke lese lenge i Leems bøker for å finne samiske stemmer. Ikke bare var samene, som kollektiv og som folkegruppe, et tema Leem brukte en hel karriere på å studere og beskrive. Samene opptrer også som enkeltpersoner, som aktører og sannhetsvitner. De blir imidlertid aldri medforfattere i den forstand at de har fått sitt navn på tittelbladene til Leems bokverk. Ytterligere informasjon om samiske bidrag til Leems forskning må vi til arkivene for å finne, selv om også de trykte bøkene inneholder interessante opplysninger. Det er bøkene vi skal konsentrere oss om her.

Leem og samiskutdanninga

Alt Leem fikk på trykk, var knyttet til samiskutdanninga i Trondheim. I perioden 1717 til 1727 ledet Thomas von Westen en storslått satsning på misjonering overfor samene i Norge. Da Leem som ung mann meldte seg til tjeneste, ble han først undervist i samisk av von Westens medhjelper Isaac Olsen i Trondheim. En viss grunnutdanning i samisk ble ansett for å være nødvendig før misjonærer kunne sendes nordover. Utdannings tilbudet Leem selv hadde nytt godt av, ramlet imidlertid sammen med von Westens død i 1727.

Figur 1. Tittelblad, *Beskrivelse over Finmarkens Lapper*. Dette Leem-verket ble gitt ut i en kommentert oversettelse til bokmål i 2025. Sitater fra Leems *Beskrivelse* blir her gjengitt etter den utgaven. Oversettelser fra andre verk av Leem er mine egne. En særlig takk til kollega Sara Ellen Gaup for hjelp til å gjengi samiske ord og uttrykk hos Leem med moderne nordsamisk rettskriving.

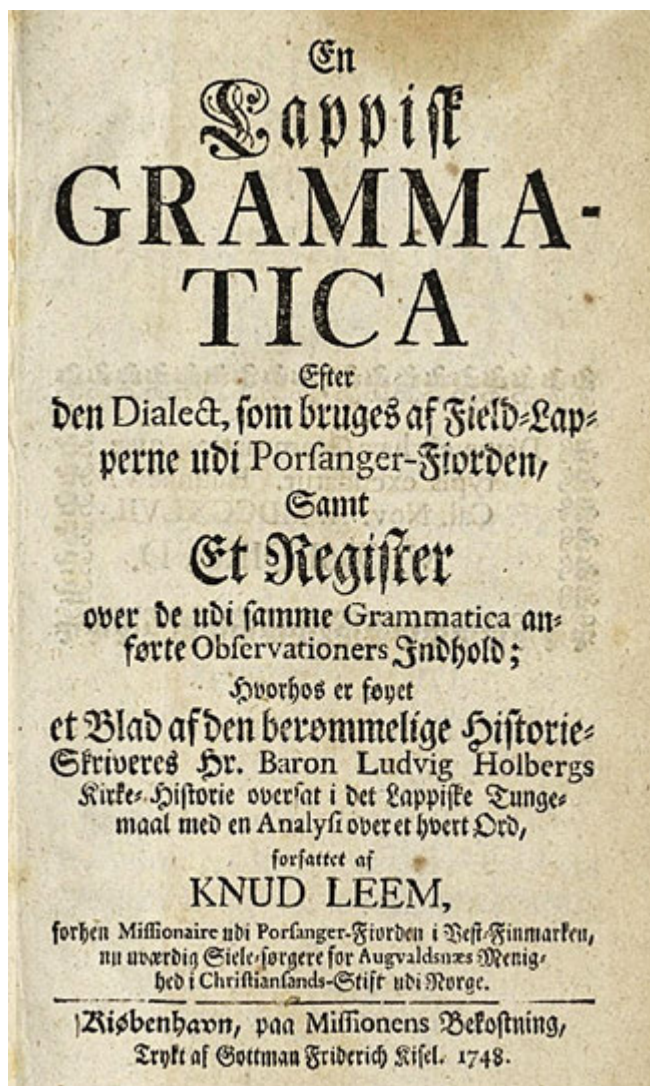
Samemisjonærene som tjenestegjorde i dagens Nordland, Troms og Finnmark, deriblant Leem, mistet sin handlekraftige leder.

Etter sin tid i Finnmark fikk Knud Leem en utmerket stilling, som sogneprest på Avaldsnes. Samleiveren tok ikke slutt, han begynte isteden å samle norske dialektord. Da Danske Kancelli, eller «innenriksdepartementet» i København, i 1743 ba om å få sendt inn opplysninger om de ulike delene av riket, hadde Leem mye å melde. Nesten 4000 norske dialektord samlet han inn, i et manuskript som først ble utgitt så sent som i 1923.

Skal vi tro Leems egne ord, begynte han samtidig å børste støv av en haug notater han hadde hatt liggende i årevis. I 1747 tok han turen til København, mest for å skaffe finansiering til en sårt tiltrengt oppussing av Avaldsnes kirke. Samtidig begynte han å jobbe målrettet for at utdanningstilbudet i samisk skulle gjenopprettes. Fredrik V var nylig blitt konge, et nytt regime var i ferd med å sette seg, det mektige Misjonskollegiet i København var ikke fremmed for å puste nytt liv til samisk språkundervisning. I 1748 så *En Lappisk Grammatica* dagens lys i hovedstaden. Leem dediserte verket til et knippe embetsmenn med makt og myndighet.

Etter utgivelsen av grammatikken dro Leem tilbake til Avaldsnes for å arbeide videre med den fremtidige klassikeren *Beskrivelse over Finmarkens Lapper*. Verket skulle være rikholdig utsmykket med kobberstikk som illustrerte samisk liv og naturforhold i Finnmark. En kunstner hadde allerede bodd ei tid hos Leem på prestegården på Avaldsnes, hvor han hadde laget tegninger etter Leems anvisninger. Disse skulle så omformes til kobberstikk og trykkes i København sammen med Leems tekst. Av forskjellige årsaker dro dette ut i tid, men de vakkert utformede tegningene fra tiden før år 1750 finnes bevart i det kongelige biblioteket i København, sammen med Leems opprinnelige forklaringer til illustrasjonene. Dette materialet ble nylig utgitt i en vakker bok signert Terje Bratberg og Jonas Nordin Andresen.

I 1752 ble Leem endelig utnevnt til *professor lingvæ Laponicæ*, professor i samisk språk ved den gjenopprettede samiskutdanninga i Trondheim. Det hele var å regne som et tilleggstilbud for byens latinskoleelever, altså de som utdannet seg ved Katedralskolen med tanke på videre studier i København. En av de høyest hengende karriereveiene var innen kirken. Det var mange om beinet, og en måte å utmerke seg på, var å starte karrieren som misjonær. Hadde du studert hos Leem, hadde du kvalifisert deg til tjeneste for misjonen i det nordlige Norge. Seminarets formål var med dette til forveksling likt berettigelsen til Trondenes

Figur 2. Tittelblad, *En lappisk Grammatica*. Ut over en utførlig beskrivelse av samisk språk, inneholder Leems debutverk en prøveoversettelse til samisk. Det er ikke en hvilken som helst Holberg-tekst Leem har oversatt. Valget av en kirkehistorisk tekst viser hvor nært engasjementet for samisk var knyttet til misjonen.

seminarium da det ble grunnlagt i 1826, nemlig å sørge for utdanning av lærere for den nordlige landsdelen.

Leem anså misjonærene for å være lærere, nærmere bestemt lærere i den kristne tro. Skulle budskapet nå fram, var det nødvendig å undervise samene på deres eget morsmål, hevdet Leem med ettertrykk. Arkivene røper at også professoren selv trengte en lærer. Allerede i 1752, seminarets oppstartsår, kom den 16 år gamle samens sønn Anders Porsanger til Trondheim. Formelt var han elev ved seminaret, men ganske raskt fikk han rollen som vitenskapelig assistent. Leem hadde øyensynlig bruk for en morsmålbruker ved sin side.

Figur 3. Kveitefiske, Tab. LXXIV i *Beskrivelse*. Universitetsbiblioteket i Tromsø har anskaffet et sjeldent originaleksemplar hvor kobberstikkene er fargelagt. Gravøren har kanskje ikke hatt helt styr på hvordan ei kveite ser ut, med mindre den røde flekken skal forestille blod fra slag med kveitekleppen?

Grammatikk og ordbøker

Det ligger i sakens natur at grammatikker og ordbøker beskriver ord og uttryksmåter som er felles for en større gruppe mennesker. Pionerer som Leem må velge: Skal det være én dialekt som danner standarden for skriftspråket, eller skal det plukkes litt herfra og derfra, slik Ivar Aasen gjorde drøyt hundre år senere? Leem valgte det første, og han var særs bevisst på dette valget. Vi får legge til at det ikke var et opplagt valg. På svensk side ble det i samme periode utgitt bokverk som baserte seg på en blanding av to eller flere samiske språkformer. Pehr Fjellströms grammatikk og ordbok fra 1733 er for eksempel en syntese av lule- og pitesamisk.

Flere ganger påpeker Leem at han kun hadde inngående kjennskap til dialekten i de delene av Finnmark der han selv hadde oppholdt seg. Der var det grunnleggende to grupper, sjøsamere og fjellsamere. «Etter mitt syn er finnmarksdialekten å foretrekke», skriver Leem i fortalen til grammatikken, «især den som brukes av fjellsamene i Porsangerfjorden». Dette mener han er et greit kompromiss rent geografisk, Porsanger ligger jo sånn noenlunde midt i Finnmark. Men fremfor alt «er denne dialekten, så vidt jeg vet, den reneste og den som har færrest finlandske og norske låneord innblandet».

En pussighet ved fortalen til grammatikken er at Leem tar forbehold om at noen vislelyder og diftonger kan være feilstavet. I begynnelsen er det nemlig vanskelig å skille alle lydene fra hverandre, det tar tid å få ordentlig gehør. Notater fra tidlig i misjonærperioden kan han dermed ha kommet i skade for å nedskrive litt unøyaktig. Underforstått: Leem hadde ingen mulighet for å rette i dem mens han befant seg på Avaldsnes og i København.

Da *Nomenclator*, eller «En samisk ordbok etter den dialekten som brukes av fjellsamene i Porsangerfjorden», utkom i 1756, var Leem på plass i Trondheim, med Anders Porsanger ved sin side. Fortalen har sine obligatoriske takksigelser – denne gang er det Frederik Nannestad, biskopen i Trondheim, som får skinne. Den samiske hjelperen nevnes ikke direkte, men Leem er tydelig på at ingen kan få ordentlig grep om samisk uttale gjennom å lese bøker (eller skriftlige notater) alene. Det er lett å bli rådvill: «En lærers levende stemme må i så fall komme til unnsetning», understreker han i fortalen. Kan det være Anders Porsanger han sikter til?

Selv om Leem også i *Nomenclator* uttrykkelig sier at fjellsamenes dialekt er den rette å forholde seg til, er det forbausende mange sjøsamiske uttrykk å se. Ordforklaringene er ofte temmelig detaljerte, og fulle av kulturkunnskap. Et par eksempler (s. 236 og 529, modernisert):

Jeg løper, jeg renner er Radnim på fjellsamenes dialekt. Det samme heter Gurrin på sjøsamenes dialekt. Ordene brukes om ei kveite som sitter på kroken – når den har kroken i kjeften og snøret som kroken er festet i, heftig løper gjennom vannet ned mot bunnen, mens fiskeren gir etter på snøret.

Et stillas satt opp noen skritt fra sjøsamenes hytte og fjellsamenes telt, brukt av førstnevnte til å ha høy og lignende stående ute under åpen himmel om vinteren, og av sistnevnte til å hengesette klesplagg: Loaawe [luovvi], i nominativ flertall Loaavek [luovit?]. På norsk kalles det noen steder for en krake.

Ordboka *Nomenclator* er med andre ord respektfull overfor dialektrikdommen, i hvert fall lokalt i Finnmark. Sjøsamisk og fjellsamisk levevis er sammenvevet. Begge grupper praktiserer kveitefiske. Og når reindriftsamene trekker innover i landet om høsten, blir sjøsamene igjen og passer på sommerutstyret deres over vinteren. Vinter er det forresten mye av i Leems bøker. Hele seks sider i *Nomenclator* er satt av til forklaringer av ulike ord for snø.

Figur 4. Et stillas eller luovvi, Tab. XVIII i *Beskrivelse*. Leem forklarer at sjøsamere og fjellsamere samarbeidet om å bruke slike innretninger for å tørke høy og lagre klær. Fra Universitetsbiblioteket i Tromsøs fargelagte eksemplar.

Figur 5. Idyll på vidda, Tab. LXXXII i *Beskrivelse*. To samer spiller et brettspill kalt gåsespillet. I bakgrunnen har to andre samer stanset på sledetur. De lekeslåss for å holde varmen, forklarer Leem. Gravøren har tydeligvis tenkt at reinsdyrene trengte både mat og vann, siden det ene hullet er blått. Fra Universitetsbiblioteket i Tromsøs fargelagte eksemplar.

Forkynnelse og språklig purisme

Grammatikk og ordbok var essensielle verktøy for språkutdanninga. Men også lesetekster var nødvendig. Elever ved *Seminarium Lapponicum* ble tidlig satt i sving med å oversette. I 1763 utkom samlinga *Gjet-Kirjatzh*, eller «En liten håndbok med noen hus- og kirkebønner, samt Kristi lidelsehistorie». Igjen løftes dialektspørsmålet fram.

I fortalen skriver Leem mer utførlig om valget av fjellsamenes dialekt. Her blir hans språklige purisme mer tydelig. I motsetning til fjellsamene i Porsanger, som han anser for å ha et rent språk, ubesudlet av finske og norske ord, «bruker derimot samene i Nordland og Trondheim amt» – det vil si i dagens Trøndelag, Nordland og Troms fylker – «en mengde avkortede og fordreide norske ord når de snakker, noe jeg selv har pålitelig kunnskap om. Dette gjør de fordi de mangler atskillige ekte samiske ord til å uttrykke seg med, ord som brukes i de samiske områdene lengre nord.»

Med et pennestrøk forkaster samiskprofessoren varianter som sørsamisk, umesamisk og lulesamisk. Deretter går han videre med sin lovtale over nordsamiskan. Dialekten i Porsanger forstås ikke bare i hele Øst- og Vest-Finnmark, inklusive Kautokeino (stavet Koudekeino hos Leem) og Ávjovárri (Auvje-Vare) samt de tilgrensende svenske (og finske) lappmarkene Enare (Anar), Utsjoki (Otzejok) og Enontekis (Ænodak). Trolig vil det også være mulig å gjøre seg forstått med porsangerdialekten så langt sør som til Salten i Nordland, resonnerer Leem. I hvert fall har han ett sannhetsvitne, en dessverre ikke navngitt same fra Tromsø:

Jeg har lest noen utdrag av denne samiske bønneboka høyt for en same fra Tromsø prestegjeld, som forleden høst kom hit til byen. Han forsto hvert eneste ord og utbrøt Dat læ aido miin gjeel [Dát lea aiddo min giella], som på dansk betyr Dette er just vort Sprog.

I Leems fortale er det tydelig at han finner det nødvendig å argumentere for at samene må få høre Guds ord på sitt morsmål. Å gå over til dansk, noe flere aktører i samtida ivret for, vil simpelthen ikke fungere. Dessuten er samisk et nyanserikt språk som er velegnet til å uttrykke hva som helst i både skrift og tale.

Leem var en velartikulert talsperson for bevaringen av nordsamisk språk, med forkynnelsen som kronargument. En ofte glemt side ved Leems heltedige innsats for nordsamiskan er hans marginalisering av andre samiske varianter. Vitnesbyrdet fra Tromsø-samen blir tatt til inntekt for et prosjekt med å gjøre nordsamisk til standard språk for alle norske samer. De samene som snakker en variant av samisk som avviker svært

Figur 6. Full fart på ski! Tab. I i *Beskrivelse*. En same slapper av med skistaven på skuldra, mens en annen bøyer seg elegant ned og plukker opp ei lue i nedoverbakken. At det er høy fart, fremgår av håret som flagrer. Fra Universitetsbiblioteket i Tromsøs fargelagte eksemplar.

mye fra den Leem nedfeller i skrift, får heller – med misjonærenes hjelp – venne seg til porsangerdialekten. Språket er tross alt det samme, hevder han.

Det gikk med Leems *Seminarium Lapponicum* som med von Westens seminarvirksomhet før ham. Det ble nedlagt etter hans død. Nye biskoper kom på plass, forkynnelse på dansk (eller norsk) ble mantraet i mange tiår fremover.

Kulturkunnskap og enkeltinformanter

Prosjektet med å lage illustrasjoner til *Beskrivelse over Finmarkens Lapper* er allerede nevnt. Da boka endelig utkom i 1767, var teksten blitt noe endret. Deler av Leems opprinnelig manus var kortet ned eller kuttet vekk. En haug med lærde fotnoter av Johan Ernst Gunnerus, Nannestads etterfølger som biskop i Trondheim, var kommet til. Det samme var et manuskript om førkristen samisk religion,

angivelig skrevet av embetsmannen Jessen-Schardebøll (den egentlige forfatteren var den avdøde skolemannen Hans Skanke). En latinsk paralleloversettelse var også kommet med, noe som naturligvis gjorde boka dobbelt så tykk. Det som skulle vært et verk i lite format produsert langs aksene Avaldsnes–København, var blitt et praktverk i stort format og med et sterkt Trondheim-preg. Misjonskollegiet i København var fremdeles premissleverandør. For å endelig få den på trykk, måtte Leems svigersønn dekke trykkekostnadene. Som takk fikk han prestestilling i et inntektsbringende kall litt sør for Trondheim.

Hva var så den praktiske nytten ved en så detaljert etnografisk beskrivelse av samene i Finnmark? Den dag i dag er kulturkunnskap et sentralt element i all fremmedspråkopplæring. Det nytter ikke å bare beherske språket, du må også vite et og annet om kulturen. Ikke minst dersom din oppgave er å skulle misjonere. Hva som verdsettes høyt i det samfunnet du kommer til, er uten tvil nyttig informasjon. Dette eksemplet fra *Beskrivelse* er talende i så måte (s. 50, sitert etter s. 58 i 2025-utgaven):

Samene regner de gjeldede reinsdyroksene for de gjeveste reinsdyra sine. Disse dyra er de røsligste, for eierne lar dem leve til de er fullvoksne, og de har størst nytte av dem til kjøring osv. Derfor kaller de en person som de setter høyt og vil framheve, for Hærge jetzh [heargi ieš], den gjeldede reinsdyroksen selv. En samisk lensmann i Porsanger som het Johan Pedersen, skrøt av seg selv og sa: Hærge zhiouvga [heargi čuovgá] som betyr: «Den gjeldede reinsdyroksen skinner».

Her møter vi en høytstående representant i det samiske lokalsamfunnet, høytstående nok til å nevnes ved navn. En annen same, reineieren Mads (eller Matthias, Mathis) Pedersen er opphav til en ganske detaljert rapport om et slagsmål mellom en reinokse og to ulver. Spor i snøen viste at oxen hadde vunnet kampen og drevet rovdyra på flukt. Likevel ble den funnet død et stykke unna. Forklaringen var at den var blitt sprengt av utmattelsen. Leem stiller ikke spørsmål ved noen deler av historien (s. 145f / s. 128 i 2025-utg.), sammen får være både observatør og fortolker. Det siste var ikke selvsagt i ei tid med store skiller mellom lærd og ulærd.

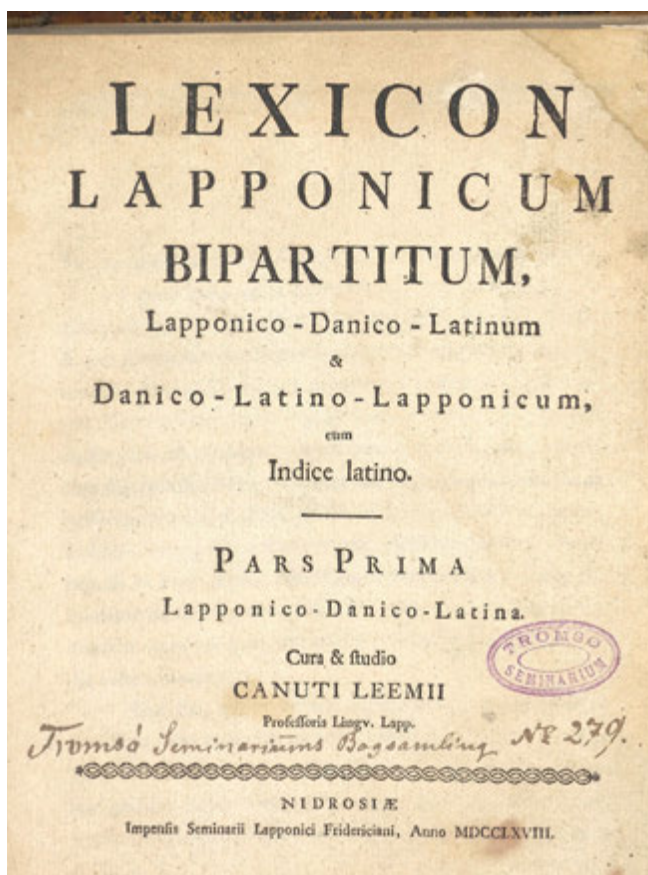
Et kapittel i *Beskrivelse* handler om «samenes tidligere avguder», eller egentlig mest om troen på spøkelser og onde ånder. Her er tonen ganske mild. «Likesom uopplyste norske bønder har innbilt seg at det finnes underjordiske folk, eller kalte godvetter, har også samene i uvitenhetens tid trodd det samme.» (s. 426 / s. 254 i 2025-utg.).

Uvitenhets tid, eller «Vankundigheds Tiid» som det står i originalen, viser til tiden før kristningen. Leem fortsetter med en forklaring som er typisk for opplysningstiden han levde i (s. 427 / s. 254f).

En del trodde at de såkalte Zhiakkalaggak [čáhkalaggát] var spøkelser i småbarnsskikkelse. Men en gudfryktig og i oppførsel skikkelig same i Porsanger, Henrik Saraksen, har beskrevet dem for meg som et slags små dyr som holder seg i dype vannkilder, og som i skikkelse ligner mye på små barn uten hår og røst. Kjøttet av disse dyra er, etter det han forteller, helt nydelig.

Leem forteller videre om hvordan disse sjeldne små dyrene blir lokket opp på land av samer som setter ut skåler med smør og skyter dem. «Henrik Saraksen, som fortalte dette, var ellers farfar til nåværende prest ved Trondhjems Hospital, Anders Porsanger, uteksaminert fra Trondhjems skole til Akademiet [dvs. Universitetet i København] i 1758», legger Leem til.

Det lysende talentet Anders Porsanger og hans skjebne er det ikke plass til å gå nærmere inn på her, men arkivkilder forteller om en ganske

Figur. 7 Tittelblad, *Lexicon Lapponicum*. Språkundervisning fordrer læremateriell. Dette eksemplaret av Leems store ordbok fra 1768 er registrert inn i samlingen til Tromsø Seminarium – arvtakeren til Trondenes Seminarium – en gang på 1800-tallet.

betydelig innsats ved *Seminarium Lapponicum*. Han fikk tatt presteutdanning i København og klarte seg gjennom med ypperlige karakterer. Stillingen som hospitalprest, en sjelesørger blant de fattige og syke i byen, var ikke særlig inntektsbringende. I tillegg til å donere deler av den beskjedne lønna til Seminaret, måtte han jobbe ekstra for Leem, som på 1760-tallet var blitt så plaget med skjelving på handa at han ikke kunne skrive.

Anders Porsanger hadde en stor del av æren for at Knud Leems store ordboksverk *Lexicon Lapponicum* endelig kunne begynne å trykkes sommeren 1768, men heller ikke her blir han kreditert for sin innsats. Den nevnte omtalen i *Beskrivelse* er, så vidt jeg kan se, det eneste stedet i Leems bøker at hans faste medhjelper nevnes ved navn.

Heroisering og marginalisering

Knud Leems innsats med dokumentasjon og forsvar av samisk språk og kultur kan ingen ta fra ham. Opplysningstiden, med sin rasjonalistiske innstilling til naturen, kjent fra mottoet «alt har sin naturlige forklaring», satte sitt preg på Leem. Det er påtakelig mange eksempler på at samene selv kommer til orde som troverdige eksperter. I illustrasjonene som ble laget på Avaldsnes lenge etter at Leem hadde reist fra Finnmark, og som kom ut i form av kobberstikk enda seinere, er samer fremstilt som dyktige naturmennesker. De behersker skigåing, jakt og håndverk i et særdeles barskt og utfordrende klima.

Ved siden av rasjonalismen er opplysningstida kjent for sin beundring for naturmennesker. De «edle ville» levde i pakt med naturen og hadde en naturlig og ubesudlet moral, ifølge flere toneangivende intellektuelle. I sine bøker er Leem ikke fremmed for en slik tankegang. Han fastholder viktigheten av morsmålsundervisning og bekjemper fordommer mot samer.

Samene hos Leem er opplagt edle ville, men noen er edlere enn andre. Leem levde de tjue siste årene av sitt liv i Trondheim, med sørsamer i nærområdene. Hans vakre ord om forkynnelse av guds ord på nordsamisk faller gjennom, når han i samme åndedrag omtaler samer sør for det nordsamiske området. Disse fikk pent venne seg til å høre guds ord på en dialekt de ikke kunne forstå, mente han. Deres språk var nemlig «oppblandet», eller utvannet med norske ord, og dermed av mindre verdi.

Nyere litteratur:

- (Originalverk av Knud Leem er omtalt i artikkelen)
- Aspaas, P.P. 2021. *Forordet til Knud Leems Lexicon Lapponicum, oversatt til norsk, med innledning og kommentar*. Uppsala. <https://hdl.handle.net/10037/31427>
- Bratberg, T. og Nordin Andresen, J. 2025. *Samisk liv og kultur på 1700-tallet*. Trondheim.
- Haugland, J.R. og Supphellen, S. (red.). 2003. *Knud Leem og det samiske*. Trondheim.
- Martinussen, B. 1992. Anders Porsanger: teolog og språkforsker fra 1700-tallets Finnmark, *Nordlyd* nr. 18.
- Søyland, A. (oversettelse til bokmål) og Breie Henriksen, M. (modernisert samisk rettskriving). 2025. *Knud Leems Beskrivelse over Finmarkens Lapper*. Alta.

Forfatter:

Per Pippin Aspaas er en vitenskapshistoriker og latinfilolog som arbeider ved Universitetsbiblioteket, UiT Norges arktiske universitet. Han er tilknyttet forskningsgruppa CNN og har særlig forsket på lærde tekster fra tidlig nytid som beskriver nordområdene, eksempelvis befolkningsgrupper som samer og kvener og naturfenomener som nordlyset.

E-post: per.pippin.aspaas@uit.no
<https://orcid.org/0000-0002-6760-9617>

Det nordnorske prestedynastiet Kildal

Brynjar Berg

<https://doi.org/10.7557/ottar.8585>

Denne artikkelen skal gi et overblikk over prestefamilien Kildals geistlige virksomhet blant samene gjennom 1700-tallet og inntil første halvdel av 1800-tallet. Hovedaktørene i denne historien er tre generasjoner fra samme familie fra Sørlandet, som reiste nordover som misjonærer og prester. En av dem var den første bestyrer av Trondenes seminarium.

Kildalene fra Hægeland

I en velstående gårdsfamilie på Sørlandet ble det født sju barn, hvorav fem skulle reise nordover som prester, misjonærer og skolemester. Ole Sørensen Kildal og Guro Kristensdatter drev gården Kiledal i Hægeland, dagens Vennesla kommune. Disse ble foreldrene til den første generasjonen nordlige Kildaler. Barna var: Jens (f. 1683), Christen (f. før 1690), Søren (f. 1690), Kristen (f. før 1701), Simon (f. 1701), Sigvard (f. 1704) og Barbro (ukjent). Arne Kildal har i sin slektsbiografi fra 1941 pekt på at familien eide en liten samling av bøker. Disse er identifisert til følgende titler, hvorav flesteparten er religiøse verk, som sannsynligvis har bidratt til at så mange av Ole og Guros barn hadde et godt grunnlag for skolegangen de gjennomgikk:

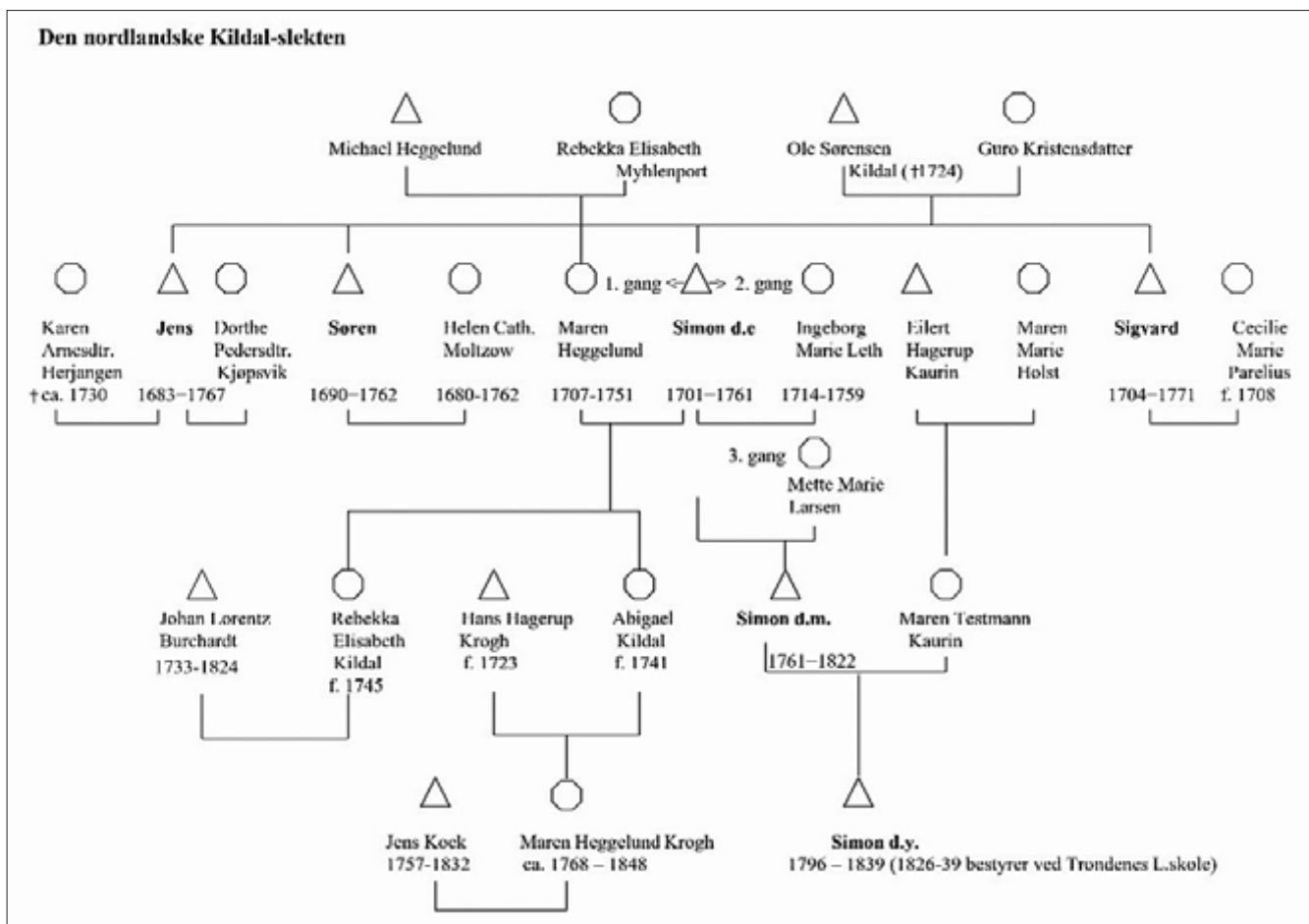
- Medelbye, Povel Andersen. Ungdommens Postil: Kort oc god Forklaring offuer alle Evangelia. Kbh, 1614.
- Antagelig Den forordnede ny Kirke-Psalme-Bog ... til Trykken befordret af Thomas Kingo, D., Biskop udi Fyen Stift. Kbh, 1699.
- Saxe, Michael. En liden aandelig Spørsmåals Bog, sammendragen af den H Schriff etc. Fordansket af Halffuord Gunnerson. Kbh, 1605.
- Ukjent forfatter og årstall: Bonde Practica: En nyttelig liden Bog, som kaldis Bonde Practica eller Vejrbo, Indeholdendis nogle skøne Regle, hvorledis mand skal kiende oc lære det gandske Aars løb, stædse varendis, Aar fra Aar.

Det kan ikke ha vært en lett oppgave for foreldrene å finansiere skolegang for sine barn. Jens ble uteksaminert som teologisk kandidat fra Kristiansands skole i 1718, før det bar videre til København hvor han trolig studerte teologi, da et skifte etter foreldrene fra 1719 nevner Jens som student. Videre ble Jens ansatt i teologen Thomas von Westens misjonsprosjekt. Kristen, Christen og Søren mangler det informasjon om skolegangen til, men både Kristen, som ble skolemester og Søren, som ble sogneprest, har sannsynligvis gjennomført noe utdanning. Simon ble uteksaminert fra København

med embetseksamen i teologi i 1726, etter fjorten års skolegang. Sigvard hadde på sin side tretten års utdanning. På Universitet i København skulle det øremerkes studieplasser for kandidater fra von Westens seminarer i Trondheim til det formål å utdanne prester til misjonen, men hvorvidt noen av Kildalene fikk en slik plass er usikkert.

Første generasjon Kildaler

I von Westens Seminarium Scholasticum i Trondheim ble det gitt opplæring iblant annet samisk språk. Dette vet vi ettersom at Jens Kildal ble holdt igjen fra å reise nordover fra Trondheim, slik at han kunne undervise nye misjonærer i samisk språk ved seminariet. **Jens Kildal** er den mest kjente og beskrevne blant sine søsken. Han ble ansatt i misjonens tjeneste rundt 1720, og én time om dagen, i sitt første år, underviste han seminaristene i Trondheim. Det er antatt at Jens ble inspirert til misjonsarbeidet under studietiden i København, enten av von Westen selv, eller av skolelæreren fra Øst-Finnmark, Isac Olsen, som begge besøkte Misjonskollegiet i København mellom 1718 og 1719. Først i 1721 ble Jens sendt til Salten i Nordland som misjonær, og tidlig i 1720-årene skulle han gjøre seg godt likt av von Westen. Jens møtte, ifølge von Westens egne brev, sterk motstand mot kristendommen fra samene i Herjangen. For å bygge opp tillit hos dem giftet han seg med Karen Arnesdatter, en samisk kvinne fra området. Det strategiske formålet i ekteskapet har blitt omdiskutert i ettertid, uten noen definitiv konklusjon, men ekteskapet fungerte tilsynelatende som planlagt, og misjonsarbeidet ble betraktelig lettere. Karen Arnesdatter var datter av Herjangers helligdags-veker, Arnt (Aron) Enoksen, som hadde til ansvar å opprettholde helligdagsfreden, samt varsle om avgudsdyrkelse. Karen underviste samiske kvinner i kristendom og dette ble lønnet av Misjonskollegiet, som var uvanlig praksis siden hun var en kvinne. Lønningen hennes var satt til 20 riksdaler, som tilsvarte lønnen til erfarne skolemestere, mens Jens ble lønnet med 80 riksdaler for misjonsarbeidet.

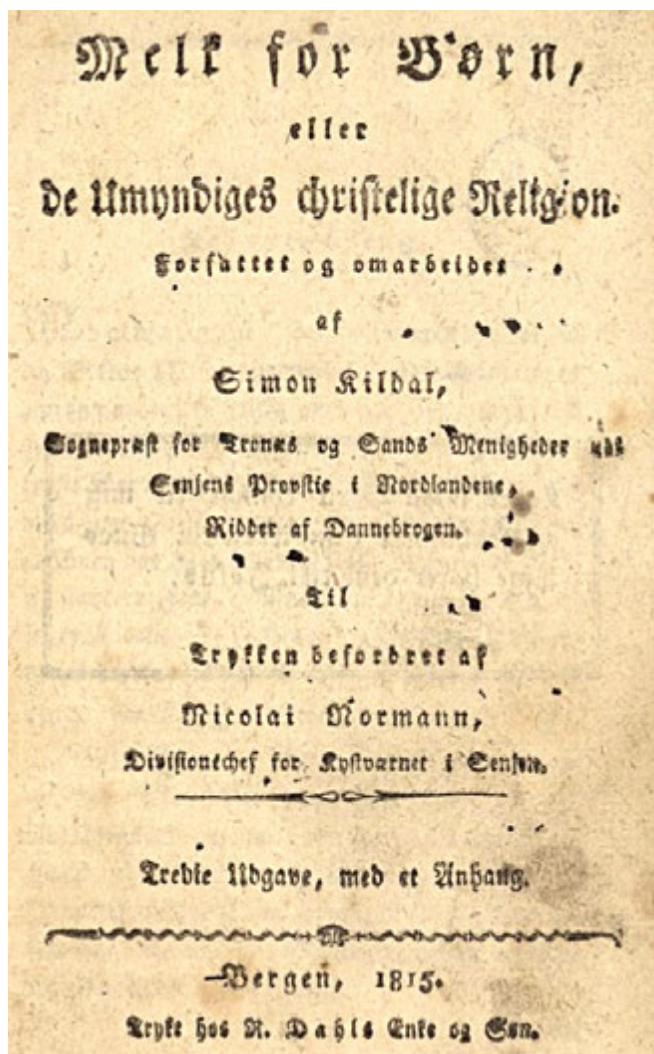
Figur 1. Slektkart over den nordlandske Kildal-slekten. Navn gjengitt i modernisert stavemåte. Navn gjengitt i modernisert stavemåte. Utarbeidet av D. Storm, grafikk Ernst Høgtun, UiT

Ifølge brev gjengitt av Hans Hammond i hans misjonshistorie fra 1787, var von Westen imponert over resultatene av Jens Kildals misjonsarbeid i Herjangen da han på sin tredje misjonsreise passerte gjennom området på tilbaketuren mot Trondheim. Kildal ble hans følgesvenn sørover og kunnskap om misjonsarbeidet ble utvekslet. Jens Kildal skal ha vært kjent for å føre en hard linje for å avskaffe avgudsdyrkelse og ledet mye av arbeidet for å finne og ødelegge offersteder. Andre metoder han brukte inkluderte ransakelse av de som ble anklaget for å bedrive trolldom og konfiskering av religiøse eiendeler. I tillegg gav han opplæring i metodene for å uthente angivelser om slik praksis til andre deler av misjonens tjeneste. Selv har han beskrevet metodene i appendiks til sin skrevne preken *Afguderiets dempelse, og den sande lærdoms fremgang* (ca. 1740). Jens Kildal forteller at von Westen med makt brakte samene til samling og holdt dem der over flere uker, inntil de ble omvendt og ledet til å innrømme sin egen religiøse praksis, samt angi andres. Kildal ble utpekt som von Westens fullmektig i Nordlandene i 1723. Det er uvisst hvor lenge han fungerte i stillingen, men det er kjent at han rundt 1730 var i Tysfjord, da hans bror, **Christen Kildal** også hadde reist nordover som skolemester der. Christen døde

før sin bror, i 1757, og lite er kjent om hans arbeid, annet enn at han flyttet nordover fra Råbyggelaget etter sin kones død. Han lærte seg samisk, sannsynligvis med god hjelp av broren. Jens arbeidet som misjonær i Ibestad frem til sin død på gården Kjørnes i Tysfjord, i 1767.

Søren Kildal er den minst kjente av brødrene fra første generasjon Kildaler som ble prester. Han avla teologisk eksamen i 1723. Deretter ble han ansatt som misjonær i distrikt IV, Skjervøy og Kvænangen, før han i tillegg overtok arbeidet i misjonærdistrikt V, Karlsøy, Lyngen og Ullsfjord. Fra 1728 ble Søren pastor i Saltdalen, og senere sogneprest i Sand i Senja fra 1751 til sin død i 1757. Thomas von Westen omtaler Søren Kildals arbeid som godt, med stor nidkjærhet, og suksess i omvendelsen av flere avgudsdyrkere. Etter von Westens død blir denne Kildal derimot beskrevet som «slet» og «eenfoldig», av henholdsvis biskopene Eilert Hagerup og Frederik Nannestad.

Simon Kildal den eldre var den første Kildal som hadde sete i Trondenes, og både hans sønn og sønnesønn med samme navn inntok samme stilling i tiden frem mot Trondenes seminarium i 1826. Hundre år før, i 1726, var Simon Kildal

Figur 2. Simon Kildal d.m. (1815) *Melk for børn* – tittelside.

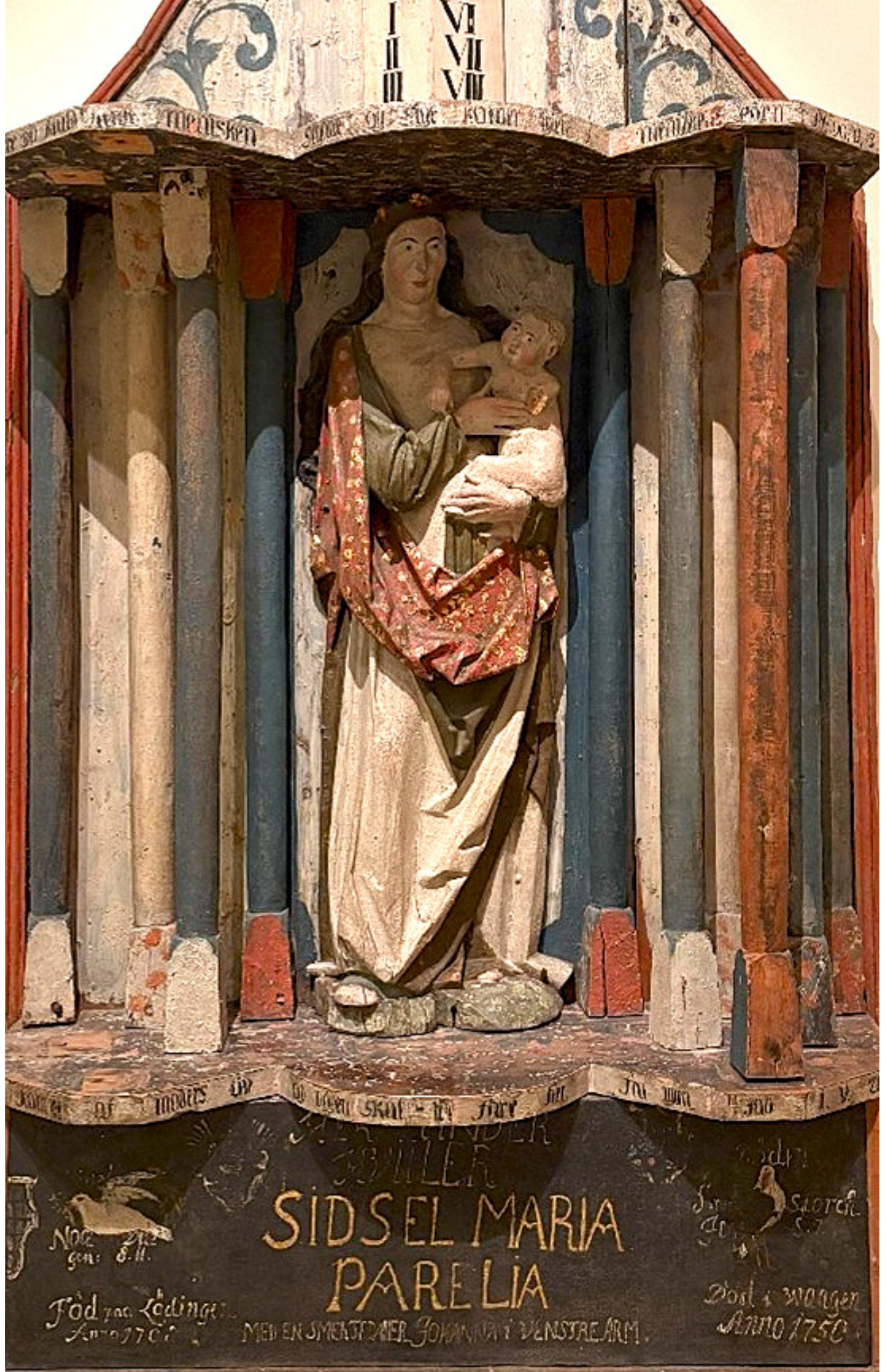
klar med embetseksamen i teologi fra København gjennomført, og måneder senere var han i misjonens tjeneste. I to år var han misjonær og lærer for samene i Saltdalen og Folda. Veien gikk videre til Tromsø og deretter til Karlsøy, hvor han ble ordinert til prest den 30. mai 1730 og gift med Maren Mikkelsdatter Heggelund (1707–1751) dagen etter. Sistnevnte var datter av den kontroversielle sognepresten i Karlsøy, Mikkel Heggelund, som i 1725 ble anklaget for å hindre misjonsarbeidet og nekte samer altergang. Flere historier om denne sognepresten er å finne, men å si ut sannhet fra sagn om akkurat denne presten er ikke denne artikkelens mål. Simon den eldre sitt arbeid pågikk frem til 1742, da han ble utnevnt som sogneprest i Flakstad. I 1744 reiste han med kone og barn til Trondheim for å rette sine klager til biskopen over både klimaet og boforholdene på øya i Lofoten. Kildal returnerte til Flakstad på våren året etter og søkte til sogneprestembetet i Trondenes på høsten. Fra 1746 var han prest i Trondenes kirke og senere, i 1751, prost i Senja. Simon døde tidlig i 1761, på samme dag som hans

siste barn, Simon Kildal den midtre (1761–1822), ble født. Simon den eldre ble balsamert og anbragt under Trondenes kirke. Gjennom sine tre ekteskap hadde Simon flere barn. Av de som er relevante for denne artikkelen står følgende: Michael Heggelund Kildal (f. 1731), Ovida Maria Kildal (f. 1733), Rebekka Elisabeth Kildal (f. 1745) og Simon den midtre.

Den yngste av brødrene i første generasjon, **Sigvard Kildal**, ble i 1727 teologisk kandidat. Han fungerte som misjonær i Ofoten i fem år, før han ble ordinert til sogneprest for Kjøllefjord i 1734 og Vågan i 1738. Biskop Eilert Hagerup beretter om Sigvard Kildal at han under sin tid i Kjøllefjord var ivrig for å drive undervisning av befolkningen der, både nordmenn og samer. Biskop Frederik Nannestad hadde også kun godt å si om denne Kildal. Sigvard ble kjent for den harde linjen han førte mot drukkenskap. I sine tre ekteskap fikk han seks barn, før han døde i 1771. I universitetsmuseet i Tromsøs kirkekunstutstilling finnes et epitaf (minnetavle) over Sigvards første kone, Sidsel Maria Parelia, samt tre tavler hvor Sigvard selv er kunstner, hentet fra kirken i Vågan: én over Lødingens prester, én over Vågans prester og en familietavle for hans egen familie.

I 1720 kom en kongelig bestemmelse om at misjonen skulle få ansette sogneprester i Finmarken og Nordlandene blant de misjonærer som etter noen års tjeneste hadde gjort seg fortjent til stillingen. Adolf Steen har påpekt at dette kan ha vært til skade for misjonen. Bestemmelsen medførte utvilsomt interesse blant potensielle misjonærer, og sammen med sponset universitetsutdannelse kan mulighetene for en høyt aktet stilling i samfunnet ha fristet mange kandidater. Hvorvidt noen av Kildalene fra første generasjon benyttet seg av ordningen er usikkert, men basert på årene de tilbrakte i misjonens tjeneste før de fleste av brødrene gikk over til prestestillinger, virker det sannsynlig. Brødrenes opphav fra mindre gårdsbruk kan i tillegg ha begrenset deres muligheter til å få høyere geistlige stillinger mer sentralt i eneveldet, da disse attraktive stillingene gjerne ble fylt av personer med opphav i geistlige sjikt på denne tiden. De mindre attraktive stillingene i Nord-Norge kan derfor ha vært mer aktuelle for Kildal-brødrene fra Hægeland etter gjennomført misjonstjeneste.

→Figur 3. Epitaf over Sidsel Maria Parelia, Sigvard Kildals første kone. Minnetavle fra Vågan kirke. Statuen er sannsynligvis fra middelalderen, men ble appropriert av Sigvard Kildal ca. 1750. Utstilt på Norges arktiske universitetsmuseum. Foto: Brynjar Berg

Figur 4. Skannet bilde av portrettmaleri av Sigvard Kildal, Vågan Kirke. Ukjent maler og årstall. Fra Håkon Brun (2023) Lofotkatedralen 1898–2023.

Figur 5. Banner fra Tromsø Seminarium, ukjent årstall, etter 1848. Henger på ILP-bygget. Foto: Brynjar Berg

Barn av Simon Kildal den eldre – andre generasjon

Simon Kildal og Maren Mikkelssdatter Heggelunds første sønn, **Michael Heggelund Kildal** (f. 1731), mottok privat undervisning i Trondheim da han var 10 år gammel. Skolegangen tok Michael først til Bergen og videre til København, hvor han fullførte teologisk embetseksamen i 1752. I 1756 ble han sogneprest i Værøy, hvor han ble ordinert året etter. Michael tok deretter en sognepreststilling i Sand inntil 1776, som etterfølger av onkelen, Søren Kildal. Videre gikk veien som prost i Senja, hvor faren også hadde innehatt dette embetet. Denne sønnen skulle dog ha sitt sete i Ibestad, ikke Trondenes. Michael K. var en sterk personlighet, og i likhet med morfaren, Mikkel Heggelund, kjent i Nord-Norge lenge etter sin død. Michael tok del i handelsvirksomhet til det punkt hvor han ble anklaget for å forsømme sine geistlige plikter og havnet i langvarig klammeri med fogden Jens Holmboe. Dette skulle nesten koste Kildal hans stilling som prost. Ved embetet ble han derimot frem til sin død i 1804. Michael var gift to ganger og hadde ti barn, hvorav to, Ole Severin Kildal (f. 1764) og Ovidia Fredrikke Kildal (f. 1766) ble kjente personligheter i Nord-Norge.

Michael Kildals yngste bror, **Simon Kildal den midtre** ble født på farens dødsdag i 1761, på Trondenes. Hans mor var farens tredje kone, Mette Maria Lassen (–1771), som forsørget sønnen til sin død, da han i 10-års alderen ble sendt til Kvæfjord for oppfostring. Oppfostringen ble gitt av hans avdøde søster Ovida Marie Kildals (1733–1760) enkemann, sogneprest Peder Leth, og hans tredje hustru, Ingeborg Jentoft. Etter noen år på skole i Trondheim ble Simon tatt opp til Universitetet i København som 17-åring. Deretter tok han et avbrekk, hvor han skal ha jobbet som huslærer hos broren, Michael Kildal og dermed for sin andre søster, Rebekka Elisabeth Kildals (f. 1745) barn. Simon den midtre returnerte så til København for å fullføre sin utdanning og ble ansatt som misjonær i Varanger i Øst-Finnmark misjonsdistrikt i 1784, hvor han arbeidet i fire år. Han ble deretter sogneprest til Måsøy i 1788, så i Steigen i 1791 og Trondenes i 1809. Simon Kildal ble slått til ridder i 1813 og ble prost i Senja i 1817. Simon døde i 1822. Under sin misjonærtid i Varanger utmerket Simon seg med å ikke følge kongelig reskript av 1774 om at samene skulle undervises og forkynnes til på dansk, heller ikke når både biskop Bang og biskop Schönheyder hadde innskjerpet dette pålegget. Denne Kildal var, som sin far, stødig i samisk og under sin tid i Måsøy underviste han en samisk gutt fra Tana i Øst-Finnmark, Nils Gundersen (1771–ca. 1855), som skulle bli lærer ved det kommende Trondenes seminarium. Simon er også kjent for sine skrifter. Han skrev blant annet boken *Melk for Børn* fra 1806, som skulle gi lærdom

om kristen tro og moral til barn, skrevet som en samtale mellom et barn og en prest. Denne Simon Kildal ble gift kun én gang, i 1791, med Maren Testmann Kaurin. Simon Kildal den midtre og Maren Kaurin fikk ti barn, hvorav sønnen Simon Nicolai Kildal den yngre blir denne artikkelens siste fokus.

Simon Nicolai Kildal den yngre og Trondenes seminarium

Den siste av Simon Kildal den eldres etterkommere som her skal presenteres, **Simon Nicolai Kildal den yngre**, ble født i 1796. Lite er kjent om hans oppvekst, men i 1817 var hans skoletid i Bergen slutt, og han fullførte sin utdanning i København i 1822, samme år som faren døde. Simon den yngre ble først ansatt som personlig kapellan på Trondenes, og ble etter kort tid sogneprest til Skjervøy, i 1823. Året etter var Simon Nicolai Kildal igjen på plass i Trondenes, denne gang som tredje sogneprest av samme navn, før han også ble prost i Senja, året derpå. I 1826 ble Trondenes seminarium igangsatt som lærerskole, og Simon ble seminarets første bestyrer, til tross for det arbeidet som prosten i Vadsø og stortingsmann Peter Vogelius Deinboll (1783–1874) la ned for å opprette seminaret, sannsynligvis i håp om bestyrer-stillingen. Kildal fikk stillingen siden biskopens forslag om å legge seminaret til Trondenes fremfor Tromsø ble fulgt, og det ble bestemt at sognepresten i Trondenes også skulle være bestyrer og førstelærer på seminaret. Denne Simon Kildal var også stortingsmann i 1827, 1828 og 1830, før han døde i 1837. Med så tidkrevende verv i tillegg til bestyrerrollen ble undervisningen av de første seminaristene noe mangelfull. Sammen med Nils Gundersen var disse to de eneste lærerne ved den lille og allerede foreldete skolebygningen på Trondenes. Fagene som ble undervist i seminarets første tiår var religion, kateketikk, norsk språk og grammatikk, skriving og regning, i tillegg til samisk for de elevene som enten kunne samisk, eller som ønsket å jobbe som lærer i distrikter der det bodde samiske familier. Etter hvert skulle også fedrelandshistorie og geografi ta plass i fagkretsen. Studentene på seminaret fikk 2–4 års skolegang. De første samiske studentene ble uteksaminert fra seminaret i 1830, dette var Hans Mortensen Kolpus fra Sør-Varanger og Samuel Samuelsen Anti fra Karasjok. Først i 1837 kom den endelige resolusjonen om å utvide både lærerstaben og skolebygget, men da var allerede denne siste Kildal av prestedynastiet død.

Fra von Westens misjon på 1700-tallet til åpningen av Trondenes seminarium i 1826 hadde prestefamilien Kildal hatt en dynastisk tilstedeværelse i Nord-Norge. Fortellingen er kompleks, men som en rød tråd kan en følge koblingen fra Trondheim til Trondenes i familien, og alltid med utvikling av

kunnskap som mål for arbeidet. At så mange av Kildalene behersket samisk språk må ha bidratt sterkt til å konsolidere deres posisjon i samfunnet de befant seg i, etter å ha forvillet seg nordover fra Sørlandet til høyt aktede samfunnsposisjoner i Nord-Norge.

Litteratur:

- Barlindhaug, K. J. 1926. *Tromsø offentlige lærerskole i 100 år*. Peder Norbye's bok- og aksidenstrykkeri.
- Erlandsen, A. 1857. *Biographiske Efterretninger om Geistligheden i Tromsø Stift*. Chr. Tønsbergs Forl.
- Hammond, H. 1787. *Den Nordiske Missions-Historie i Nordlandene, Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse, fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727, da Lappernes og Finnernes Apostel Thomas von Westen S.S. Theologiae Lector, Notarius Capituli i Trundhiem og Collegii Missionis Vicarius, døde, tilligemed denne udødelige Mands Levnets beskrivelse, samt Anhang om de første Missionariis og andre Missionens Medhielpere, uddragne af offentlige Brevskaber og egenhændige Haandskrifter*. Gyldendals forlag.
- Kildal, A. 1942. *Slekten Kildal fra Otradalen*. Cammermeyer.
- Krekling, M. 1945. "Jens Kildals Afguderiets dempelse" i *Nordnorske samlinger utgitt av etnografisk museum V: Nordland og Troms finner i eldre håndskrifter, annet hefte*. A.W. Brøggers Boktrykkeri AS.
- Steen, A. 1954. *Samenes kristning og Finnemisjonen til 1888*. Forlaget land og kirke.

Forfatter:

Brynjar Berg er master i historie fra UiT Norges arktiske universitet, avlagt i 2024, med temaet litteratur fra tidlig nytid om samisk kultur. Medlem i forskningsgruppen Creating the New North siden 2023. E-post: brynjar.berg@uit.no

Hva leste de første seminarister på Trondenes?

Andreas Klein

<https://doi.org/10.7557/ottar.8576>

Hva kan de eldste bøkene som er igjen etter Trondenes seminariums bibliotek fortelle oss om de første seminarister? Universitetsbiblioteket ved UiT oppbevarer i dag rester av Norges eldste offentlige lærerskoles bibliotek. Denne teksten tar for seg å svare på spørsmålet om hva de første seminarister på Trondenes kunne ha lest.

Introduksjon

Fra et bok- og bibliotekhistorisk perspektiv var opprettelsen av Trondenes seminarium en stor begivenhet, ikke bare for Nord-Norge, men for det ganske landet. Den intellektuelle forhistorien til seminaret kan fortelles som en historie av, om og med bøker. Gjennom et offentlig lærerseminarium oppsto det et behov for litteratur som ville gi seminaristene og seminarlærerne tilgang til relevant kunnskap. Seminaret trengte et bibliotek.

I dag utgjør restene av seminarets bibliotek den eldste boksamlinga ved UiT Norges arktiske universitet. Likevel er bibliotekets historie før etableringa av seminaret i 1826 og frem til flyttinga fra Trondenes til Tromsø i 1848 bare i liten grad undersøkt. Når man ser på beskrivelsen av skolebygningen på Trondenes, spørres det om det i det hele tatt fantes et bibliotek i seminarets

oppstartsfasen? Trygve Lysakers ord om den første tida er talende:

Undervisningen foregikk i en skrøpelig bygning som lå mellom kirken og prestegården, og som i henimot 200 år hadde vært skolestue for konfirmantene. Bygningen var 19 alen lang, 8¼ alen bred og 5½ alen høy, og hadde med andre ord en grunnflate på knapt 62 m². Her var innrettet 2 værelser, kjøkken og gang. Det ene av værelsene med en gulvflate på 23 m² og en takhøyde på 2 m., var innrettet til klasserum. De øvrige rummene var leilighet for annenlæreren. Fra gangen førte en stige opp til loftet, hvor høyden under taket var 2 alen på det høyeste. Midt på loftet var seminaristenes matkister stablet opp og på begge sider hadde elevene sine soveplasser. Noen oven fantes ikke på loftet, og det er ikke å undres over at kulden

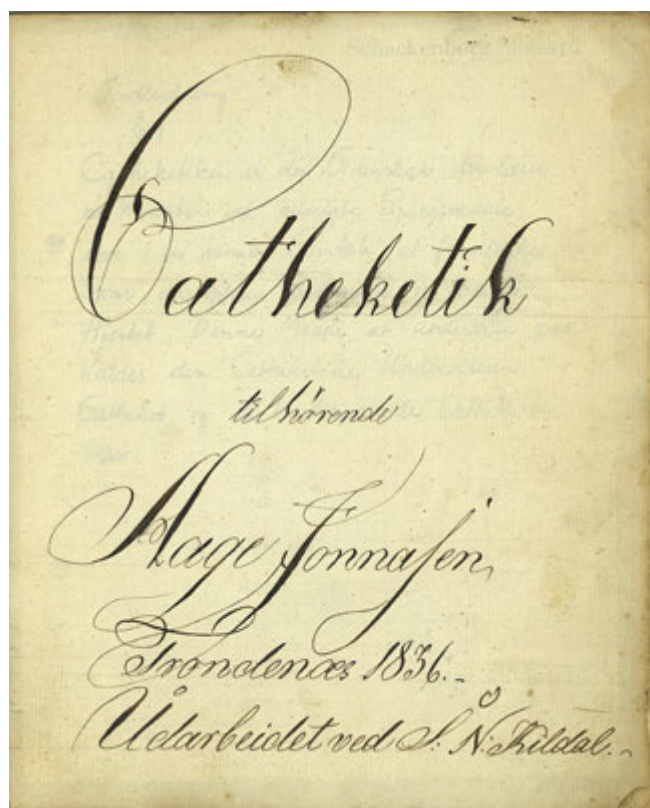

Figur 1. Seminarsamlingas bøker bærer preg av å ha blitt omklassifisert flere ganger. Foto: Andreas Klein

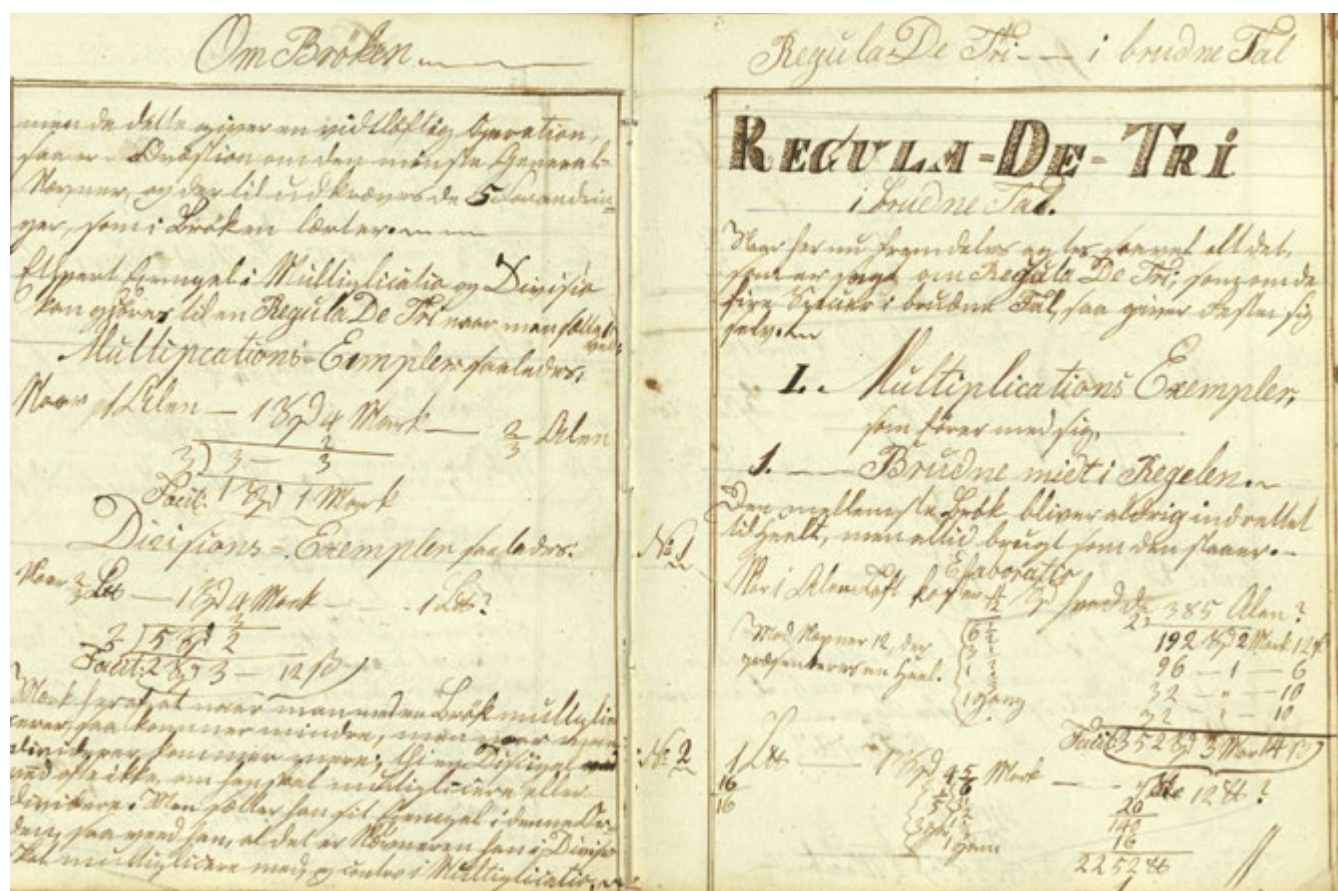
ble plagsom. Snøen føk inn i så store mengder om vinteren at den måtte skuffes ut, og herskarene av mus og rotter gjorde livet surt for de som skulle sove.

Ifølge Lysaker var det slettes ikke tale om et eget bibliotek og dermed ikke heller om en ansatt bibliotekar da de første seminarister begynte å innta Trondenes seminarium. Først i 1836 ble et nytt bygg oppført og etter hvert ble nytt undervisningsmaterie kjøpt. I arkivet etter henholdsvis Trondenes og Tromsø seminarium som oppbevares på Statsarkivet i Tromsø finnes det en omfattende dokumentasjon av bibliotekvirksomheten i en *Catalog over Tromsø Skoleseminariums Bibliothek, begyndt i Aaret 1849, sluttet den 19de Marts 1865*, men ingen opplysninger om et bibliotek på Trondenes. Dette til tross er det trygt å si at seminaristene ikke bare leste, men til og med skrev bøker.

I 2024 donerte Harstad-slekten Kaarbø to manuskriptbøker til Sør-Troms Museum. Bøkene ble registrert i museets samlinger (STMU-008569 og STMU-008570) og må regnes som sentrale kilder til bok-, lese- og bibliotekhistorien på Trondenes. Opplysningene om disse bøkene er utarbeidet av museets førstekonservator Stephan Kuhn som også sto for registrering og fotografering. Boktitlene

Figur 2: Aage Jonassen Lunds kopibok av Kildals katekisme. STMU-008570. Foto: Stephan Kuhn.

Figur 3: Aritmetikk-boka til Aage Jonassen Lund. STMU-008569. Foto: Stephan Kuhn.

er selvforklarende: *Catheketik* og *Arithmetik*. Fra tittelsidene går det frem at det var Kaarbø-slektingen Aage Jonassen Lund, født 1819 i Steigen og seminarist fra 1836 til 1839, som i sin tid på Trondenes kopierte bøkene. Katekisme-boka er fra 1836 og ifølge tittelsiden «udarbeidet ved S.N. Kildal». *Arithmetik* er datert til 5. august 1837. Med dette vet vi at seminaristenes pensum på Trondenes omfattet i det minste kristendoms lære og matematikk.

Da Høgskolen i Tromsø i 2009 ble en del av Universitetet i Tromsø, ble det eldste akademiske biblioteket i Nord-Norge innlemmet i universitetsbibliotekets samlinger. I 2020, da lærerskolen flyttet fra Mellomveien til et nytt bygg på Campus Breivika, ble samlinga delt i to spesialsamlinger: Seminar-samlinga med bøker tatt inn under seminartida,

det vil si fra 1826 til 1902, og Lærerskolesamlinga med bøker tatt inn etter at Tromsø seminarium skiftet navn til Tromsø offentlige lærerskole i 1902. Det er ikke opplagt at de eldste bøkene er en del av Seminarsamlinga, men her finner vi i all fall bøkene som ble anskaffet først.

Samlingsutvikling er en vesentlig oppgave ved ethvert bibliotek. Bortsett fra tilstandsvurdering og eventuell istandsetting av de bøkene som allerede er en del av samlingene, innebærer dette også innkjøp av relevant litteratur og kassasjon av skadede eller irrelevante bøker. Biblioteker er dynamiske systemer der inventariet forandres over tid. Ikke alt bør eller kan bevares og kassasjon, altså det å gi bort eller kaste utgåtte bøker, må til for å kunne benytte begrensede ressurser på en meningsfull måte. Det er trygt å si at noen av de eldste bøkene

Figur 4. Seminarets eksemplar av Den Norske Low-Bog med tallrike antegnelser. Tittelsiden mangler fullstendig. Foto: Andreas Klein

som dannet grunnbestanden til Trondenes seminarium i 1826 eies i dag av andre eller har forsvunnet. Men hva er igjen, og hvordan kan vi i det hele tatt finne et svar på det innledende spørsmålet?

Bøker som ble trykt etter seminarets tilblivelse i 1826 var selvfølgelig ikke tilgjengelig for det første årskullet. En gjennomgang av katalogen av den såkalte Seminarsamlinga, der bare bøker trykt innen 1826 er tatt med, viser 59 treff. Ei fullstendig liste følger senere i artikkelen. Den allerede nevnte *Catalog over Tromsø Skoleseminariums Bibliothek* viser at mange titler ikke var en del av den opprinnelige samlinga, men lista gir oss en pekepinn på hva slags litteratur ble betraktet som relevant i seminarets oppstartsfase. Utover det må vi ty til spekulasjoner på grunnlag av seminarets oppdrag og institusjonsprofil og den på det tidspunktet tilgjengelige trykte litteraturen.

Politisk, historisk og geografisk litteratur

Den eldste bevarte boka i samlinga er Christian IV av Danmark og Norge (1577–1648) si *Norske Low-Bog*, trykt hos Henrik Waldkirch (d.1629) i København i 1604. Seminarets eksemplar bærer preg av å ha vært i hendene til mange seminarister og seminarlærere, og mest sannsynlig flere andre før dem. Tittelsiden mangler fullstendig og en god del håndskriftlige noter er lagt til. Christian IVs lovbok var tenkt å modernisere Magnus Lagabøtes Landslov av 1274, siden embetsmennene i Danmark-Norge hadde vansker med å tolke Landslovas norrønt og rettspraksisen var blitt vilkårlig. Med sin store interesse for og sine mange reiser i Norge, også i nord, fremmet Christian IV utviklinga av landet gjennom sine 60 år på tronen. Matthias Hagerups (1765–1822) bok *Kristian den 4des Minde* fra 1809 falt dermed rett inn i kategorien av bøker som skulle dyrke både historisk kunnskap og patriotisk bevissthet blant fremtidige lærere i nord. Faktumet at *Den Norske Low-Bog* er med i Seminarsamlinga bør ikke overraske. Bare noen år før etableringa av Trondenes seminarium hadde Norge fått sin egen grunnlov på Eidsvoll. *Kongeriget Norges Grundlov* fra 1814 måtte seminaristene naturligvis ha tilgang til og et av eksemplarene trykt av Jacob Lehmann (1779–1827) i Christiania er bevart i samlinga. Det var forventet at seminaristene skulle tale Norges sak i sine senere embeter og dermed var også litteratur som fremmet dette av interesse. Et godt eksempel er historikeren Tyge Rothe (1731–1795) sine *Tanker om kiærlighed til fædernelandet* som kom ut i 1759 og som regnes som viktig bidrag til utviklinga av nasjonal bevissthet i Danmark-Norge.

Norge fikk først i 1811 et eget universitet, dagens Universitetet i Oslo. Selv om universitetet i Christiania var geografisk langt unna for seminaristene i

Trondenes hadde fortellinga om det første norske universitetet en samlende funksjon. Den kunne leses om i Ludvig Stoud Platou (1778–1833) sine beretninger om nasjonalfesten på 11. desember 1811 i kjølvannet av universitetsstiftelsen, deriblant om feiringene i henholdsvis Nordlands og Finmarkens District. For førstnevnte ble også festsangene og -talen holdt på Tjøtta gård i Alstahaug inkludert.

Hovedmålet med Trondenes seminarium var å utdanne lærere til den samiske befolkninga i nord. Det var avgjørende at uteksaminerte kandidater kjente til landsdelens historie og geografi. Det er derfor klassikere som Gerhard Schønings (1722–1780) avhandling om samene er del av

Figur 5. Frontispisen av Seminarsamlingas nest eldste bok, ei utgave av Det gamle testamente på gresk. Foto: Andreas Klein

samlinga. Tittelen til boka fra 1751 er tidstypisk i lengde og stil:

Forsøg til de nordiske Landes, særdeles Norges, gamle Geographie, hvorved Finmarkens og hos liggende Lapmarkers gamle Grændser og Strekning, Indbyggernes Oprindelse, Landenes Ælde, samt andre saa vel Geographiske som Politiske Omstændigheder undersøges af Gerhard Schøning, Rector i Trondhiems Skole, og Medlem i det Kongl. Danske Selskab til Historiens og Sprogets Forbedring.

Seminarets eksemplar er bundet sammen med et annet verk av Schøning, nemlig reisebeskrivelsen gjennom Trondheim, Gudbrandsdalen og Hedmark i årene 1773 til 1775. Om Finnmarks økonomiske historie kunne seminaristene lære fra Carl Pontoppidans (1748–1822) *Det Finmarkske Magazins Samlinger*, trykt i København i 1790. Senere historiske oversiktsverk som Rasmus Nyerups (1759–1829) *Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider* i fire bind fra 1803 til 1806 eller Christian Magnus Falsen (1782–1830) sin *Geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge* fra 1821 supplerte kunnskapen om Norges historie.

Selvsagt var ikke bare Norge av interesse for seminaristene, og også kunnskap om andre land ble verdsatt. Derfor er flere geografiske oversiktsverk og reisebeskrivelser som omtaler andre deler av verden med i samlinga. Det kan nevnes den tyske lærebokforfatteren Johann Hübner (1668–1731) sin *Fuldstændige Geographie* i tre bind som kom ut på dansk i årene 1743 til 1751. Bind to handler om *Danmark, Norge, Sverrig, Preussen, Polen, Rusland, Ungarn, Tyrkiet, Asia, Africa, og America, og de ube-kiendte Lande*. Andre eksempler er Hans Ancher Kofod (1777–1829) sin *Almindelig verdens-historie i udtog*, publisert 1813, Jørgen Stauning (1739–1814) sine *Iagttagelser over Egypte og Iagttagelser og Efterretninger om Orienten*, trykt i henholdsvis Sorø og København i 1779 og 1787 eller beskrivelsen av reisene i Øst-India av den østerrikske karmelittmunken Paolino da San Bartolomeo (1748–1806).

I læreryrket er det fordelaktig når flere læringsmål kan dekkes samtidig. Et eksempel der både historie- og lesekunnskaper, språkhistorie og litteratur kunne formidles er sagalitteraturens rike tradisjon. Den islandske litteratur- og historienestoren Finnur Magnússon (1781–1847) publiserte bare få år før Trondenes seminarium ble en realitet

←Figur 6. Plansje 72 i Knud Leems Beskrivelse over Finmarkens Lapper, trykt i København i 1767. Fra Universitetsbiblioteket i Tromsøs fargelagte variantutgave.
Foto: Andreas Klein

et firebindsverk om den eldre Edda. En lignende tilnærming tok man til Bibelen og annen kristen litteratur. Her skulle lesekunnskaper, luthersk teologi og et fundert verdigrunnlag læres bort samtidig. Dette tilsvarte oppdraget til seminaret og må betraktes som del av en helhetlig utdannings- og misjonsstrategi i nord. I klassikeren *Den Nordiske Missions-Historie i Nordlandene, Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse* beskriver Hans Hammond (1733–1792) Thomas von Westens (1682–1727) virke blant samene helt opp til hans død. Etableringa av både Seminarium Lapponicum i Trondheim i 1752 og Trondenes seminarium kan sees i sammenheng med virket til von Westen og andre misjonærer i nord. Av kirkehistoriske verk finnes dessuten Ludvig Holberg (1684–1754) sin *Almindelig Kirke-Historie* i to bind fra 1738 og 1740.

Teologisk og pedagogisk litteratur

Bibler og katekismer hørte til den litteraturen de fleste seminarister kanskje hadde mest kjennskap til. Tidlig på 1800-tallet var det ikke enda blitt vanlig med en bibel i hjemmet, men Luthers katekisme ble flittig lest og svarene lært utenat. Denne brukslitteraturen var helt vesentlig for seminarets oppdrag. Et nytt opplag av Det nye testamentet, utgitt av Det Norske Bibelselskap og trykt i London i 1823, er bevart i fire eksemplarer. Nils Vibe Stockfleth (1787–1866) sin oversettelse av Luthers lille katekisme til nordsamisk, trykt i 1837, er bevart i hele 322 eksemplarer i Seminarsamlinga. Den var riktignok ikke tilgjengelig i 1826, men viser igjen til seminarets utdanningsoppdrag og hvor viktig det samiske språket var helt fra institusjonens oppstart. Men hvorfor var det så mange eksemplarer? Ble eksemplarene delt ut til konfirmanter eller skoleelever? Eller kunne ferdig utdannede seminarister kanskje låne det nødvendige antallet katekismer når de reiste til sine skoleelever? Svaret på disse spørsmål er nok at vi ikke vet.

Seminarsamlingas nest eldste bevarte bok er en bibel på gresk, trykt i Leipzig i 1697. For flere bibelske bøker finnes det dessuten egne oversettelser eller utlegninger i samlinga. Prosten i Lofoten og Vesterålen, Erik Andreas Colban (1760–1828), publiserte sin egen oversettelse av Jobs bok fra den hebraiske originalteksten i 1822. Den tyske hebraisk-forskeren og pietisten Johann David Michaelis (1717–1791) sine innføringsverk i Det nye testamentet og kommentert oversettelse av Det gamle testamentet ble fortsatt betraktet som nyttig teologisk litteratur. Det samme gjaldt Rasmus Møllers (1763–1842) *Veiledning til en andægtig og forstandig Læsning* av henholdsvis Det gamle og Det nye testamentet som hadde kommet ut rett før seminarets virksomhet begynte. Seminaristene

Bøger i Seminarsamlinga publisert innen 1826 med hylleplassering i parentes

1. Christian IVs Norske Lovbok. 1604. *Den Norske Lov-Bog, offuerseet, corrigerit oc forbedrit Anno M.DC.IIIII*. Henrich Waldkirch, Kiøbenhaffn. (Seminar 1638)
2. Det gamle testamentet. 1697. *Hē palaia diathēkē kata tous hebdomēkonta = Vetus Testamentum Graece, ex versione Septuaginta interpretum cum Libris apocryphis*. Christopher König, Lipsiae. (Seminar 1928)
3. Robert Boyle. 1738. *Vertheidigung der natürlichen und geoffenbarten Religion, oder Gilbert Burnets Auszug der von Robert Boyle gestifteten Reden, Theil 1*. Im Verlag des Bayreuthischen Wäysenhauses, Leipzig og Bayreuth. (Seminar 1972)
4. Ludvig Holberg. 1738. *Almindelig Kirke-Historie. Fra Christendommens første Begyndelse, Til Lutheri Reformation. Med nogle Anmærkninger, Over de udi Historien omtalte Cyclis og Aars-Beregninger. T. 2*. Trykt udi Hans Kongel. Majestæts og Universitets Bogtrykkerie, af Johann Georg Høpffner, Kiøbenhavn. (Seminar 2011)
5. Ludvig Holberg. 1740. *Almindelig Kirke-Historie. Fra Christendommens første Begyndelse, Til Lutheri Reformation. Med nogle Anmærkninger, Over de udi Historien omtalte Cyclis og Aars-Beregninger, 2 bd*. Jacob Preuss, Kiøbenhavn. (Seminar 51 – to bind sammenbundet)
6. Joachim Lange. 1744. *Lebenslauf [...] von ihm selbst verfasst*. N.N., Halle. (Seminar 1650)
7. Johann Hübner. 1744–1751. *Johann Hübners Fuldstændige Geographie*, 3 bd. Andreas Hartvig Godiche, Kiøbenhavn. (Seminar 146, 147, 148)
8. Gerhard Schøning. 1751. *Forsøg til de nordiske Landes, særdeles Norges, gamle Geographie, hvorved Finmarkens og hosliggende Lapmarkers gamle Grændser og Strekning, Indbyggernes Oprindelse, Landenes Ælde, samt andre saa vel geographiske som politiske Omstændigheder undersøges*. Christoph Georg Glasing, Kiøbenhavn. (Seminar 2211, bundet sammen med nr. 14)
9. Johann Lorenz von Mosheim. 1752. *Sitten-Lehre der Heiligen Schrift 5*. Weygand, Helmstädt. (Seminar 2667)
10. Johann Melchior Goeze. 1758. *Gottgeheilgte Sontags- und Festandachten, Bd. 1*. Johan Andreas Berger og Jacob Bühner Rostock. (Seminar 1951)
11. Tyge Rothe. 1759. *Tanker om kiærlighed til fædernelandet*. N.N., Kiøbenhavn. (Seminar 2738)
12. Knud Leem. 1768. *Lexicon Lapponicum bipartitum, Lapponico-Danico-Latinum & Danico-Latino-Lapponicum. Pars Prima Lapponico-Danico-Latinum*. Impensis Seminarium Lapponicum Fridericiani, Nidrosiae. (Seminar 393)
13. Christian Braunmann Tullin. 1770–1771. *Raadmand Christian Braunman Tullins samtlige Skrifter*. 2 bd. Nicolaus Møller, Kjøbenhavn. (Seminar 1566, 1569)
14. Gerhard Schøning. 1778. *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er giort og beskreven*. Gyldendal, Kiøbenhavn. (Seminar 2211, bundet sammen med nr. 8)
15. Jørgen Stauning. 1779. *Jagttagelser over Egypte, som et tillæg til forhen udgive beskrivelse over Egypten og Nubien*. Jonas Lindgrens Enke, Sorøe. (Seminar 2326)
16. Johann Esaias Silberschlag. 1780–1783. *Johann Esaias Silberschlags Geogenie oder Erklärung der mosaischen Erderschaffung*. 3 bd. Buchhandlung der Realschule, Berlin. (Seminar 2198; tre bind sammenbundet)
17. Jacob Jochims. 1781. *Forsøg til at forbedre Underviisningen i Landsbye-Skolerne*. Jonas Lindgrens Enke, Sorøe. (Seminar 70)
18. Knud Leem & Gerhard Sandberg. 1781. *Lexicon Lapponicum bipartitum, Lapponico-Danico-Latinum & Danico-Latino-Lapponicum, cum indice Latino. Pars Secunda Danico-Latino-Lapponica*. Sumptibus Missionis, Typis Orphanotrophii Regii excudit Gerhardus Giese Salicath, Havniae. (Seminar 432)
19. Esaias Fleischer. 1785. *Conference-Raad og forhen værende Amtmand over Corsøer og Antvorschou Amter Esaias Fleischers Liv og Levnets-Beskrivelse*. Frederik Wilhelm Thiele, Kiøbenhavn. (Seminar 2190; sammenbundet med nr. 21)
20. Johann David Michaelis. 1785. *Oversættelse af det gamle Testament med anmærkninger, af det tydske oversat ved Jens Bech, 1-1. Første og anden Mose-Bog*. N.N., København. (Seminar 2681)
21. Frederik Andreas Pflueg. 1786. *Nota Bene angaaende (S.T.) Hr. Konferenzraad Fleischers Levnetsbeskrivelse, saavidt samme handler om hans Operationer paa det Wordingborgske Distrikt*. Lauritz Christian Simmelkiær, København. (Seminar 2190; sammenbundet med nr. 19)
22. Hans Hammond. 1787. *Den Nordiske Missions-Historie i Nordlandene, Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Fanners Omvendelse, fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727, da Lappernes og Finnernes Apostel Thomas von Westen S.S. Theologiae Lector, Notarius Capituli i Trundhiem og Collegii Missionis Vicarius, døde, tilligemed denne udødelige Mands Levnetsbeskrivelse, samt Anhang om de første Missionariis og andre Missionens Medhielpere, uddragne af offentlige Brevskaber og egenhændige Haandskrifter*. Gyldendal, Kiøbenhavn. (Seminar 259)
23. J.C.F. Rist. 1787. *Anweisung für Schulmeister niederer Schulen zur pflichtmässigen Führung ihres Amts*. 2. oppl. Carl Ernst Bohn, Hamburg. (Seminar 368)
24. Jørgen Stauning. 1787. *Jagttagelser og Efterretninger om Orienten, især Egypten og Arabien, uddragne af Hormars, Niebuhrs, Forskaals og Biørnstaahls Reisebeskrivelser, fornemmelig saavidt samme indeholde Besvarelser paa Michaelis Spørgsmaale og Bidrag til Bibelfortolkning*. Gyldendal, Kiøbenhavn. (Seminar 761)

25. Honoré Gabriel Riqueti, comte de Mirabeau. 1789. *Hemmelige Efterretninger om det Berlinske Hof, eller en Reisende Franskmands Brevvexling, fra 5 Juli 1786 til 19 Januarii 1787*. Hegelund, København. (Seminar 291)
26. Carl Pontoppidan. 1790. *Det Finmarkske Magazines Samlinger, Indeholdende Oplysninger og Handels-Bidrage til de i Commercevæsenet nye Indretninger ved Ophævelsen af den forhen Kongelig octroyerede, men for alle inden- og udenrigske friegivne Finmarkske Handel fra 1ste Junii 1789. Ligesom og hvad der til det Oeconomiske ved Exportations- &c Væsenet er henhørende under de Ost- og Vest-Finmarken beliggende Handels-Havne og Factorier m. m. Med geographisk Kaart*. Johann Frederik Schultz, København. (Seminar 2507)
27. Johann David Michaelis. 1790–1791. *Indledning til Det nye Testamentes guddommelige Skrifter*. 2 bd. Gyldendal, København. (Seminar 298, 299)
28. Johann David Michaelis. 1791. *Oversættelse af det gamle Testament med anmærkninger, af det tyske oversat ved Jens Bech, 4-2. Ezechiel og Daniel samt de tolv smaae propheter*. N.N., København. (Seminar 2680)
29. Ernst Friedrich Karl Rosenmüller. 1795. *Ern. Frid. Car. Rosenmülleri Scholia in Vetus Testamentum. Pars prima. Continens genesin et exodum cum mappis geographicis*. Sumtibus Ioh. Ambros. Barthii, Lipsiae. (Seminar 1946)
30. Joh. Reinhold Forster. 1799. *Fra Paolino de San Bartolomeos reise til Ostindien*. Soldin, Kobenhavn. (Seminar 325)
31. Andreas Riem. 1799. *Nye Samling af Reisebeskrivelser og Topographier, til at kiende de forskellige Lande og Folk i Verden – i Hensigt til deres naturlige, politiske og religiøse Tilstand, 1 – Riems Reise igiennem England*. Gyldendal, København. (Seminar 80)
32. Thomas Bugge. 1800. *Thomas Bugge's Reise til Paris i Aarene 1798 og 1799*. Frederik Brummer, København. (Seminar 211)
33. Lauritz Smith. 1800. *Forsøg til en Fuldstændig Lærebygning om Dyrenes Natur og Bestemmelse og Menneskets Pligter mod Dyrene*. Schultz, København. (Seminar 45)
34. Rasmus Nyerup. 1803–1806. *Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider*. 4 bd. Soldin, Kjøbenhavn. (Seminar 285, 286, 287, 288)
35. George Carl Claudius. 1806. *Gedächtnisübungen sowohl für den Privatunterricht der Kinder von zwölf bis vierzehn Jahren als auch für die obern Classen der Bürger und Landschulen*. Friedrich Böhme, Leipzig. (Seminar 2205)
36. Lyder Sagen. 1808. *Dansk Læse- og Declamations-Øvelses-Bog for Børn og Ungdommen*. H. Envoldsen, Bergen. (Seminar 1652)
37. Matthias Hagerup. 1809. *Kristian den 4des Minde. Et Forsøg i den historiske Veltalenhed, ledsaget med oplysende Anmærkninger*. Elisiar Moses Cohen, Kjøbenhavn. (Seminar 309)
38. K.L. Rahbek (utg.). 1811. *Sandsigeren eller den danske huusven: et ugeskrift udgivet af K.L. Rahbek*. Seidelin, København. (Seminar 413)
39. Niels Treschow. 1811. *Elementer til Historiens Philosophie i Forelæsninger holdne Vinteren 1806-1807*. F. Brummer, København. (Seminar 292)
40. Ludvig Stoud Platou. 1812. *Indberetninger om National-Festen den 11te December 1811, i Anledning af Hans Majes tæts Kong Frederik den Sjettes Befaling om et Universitet i Norge*. Jacob Lehmann, Christiania. (Seminar 209)
41. Hans Ancher Kofod. 1813. *Almindelig verdens-historie i udtog*. Coldin, Kjøbenhavn. (Seminar 217)
42. Andreas Wøldike (overs.). 1813. *Spørgsmaale til Børn af et ascetisk Selskab i Zürich*. Hempel, Odense. (Seminar 43)
43. Stortinget. 1814. *Kongeriget Norges Grundlov, given i Rigsforsamlingen paa Eidsvold den 17de Mai 1814 og nu, i Anledning af Norges og Sveriges Rigers Forening, nærmere bestemt i Norges overordentlige Storthing i Christiania den 4de November 1814*. Jacob Lehmann, Christiania. (Seminar 1323)
44. Johan Storm Munch. 1816–1820. *Saga – et Fjerdingsaars-Skrift*. Jacob Lehmann, Christiania. (Seminar 2184)
45. Simon Kildal. 1818. *Udførlig Religionslærebog for Confirmantere. En frie Omarbeidelse af den forrige udgivne Lærebog*. Jacob Lehmann, Christiania. (Seminar 2637)
46. Frederik Oldenburg. 1818. *Om Gjenfærd eller Gjengangere, filosofisk-historisk betragtet; et Bidrag til Menneskekundskab i Almindelighed, og til Oplysningens og Overtroens Historie i Norden i Særdeleshed*. Frederik Brummer, Kjøbenhavn. (Seminar 219)
47. Stener Johannes Stenersen. 1819. *Udsigt over den Lutherske Reformation, med en Indledning om Kirkens Tilstand før samme. Andre Deel*. Chr. Grøndahl, Christiania. (Seminar 2636)
48. Lyder Sagen. 1820. *Dansk Læsebog for Børn og Ungdommen*. Lars Grønning og Jacob Lehmann, Christiania. (to eksemplarer: Seminar 23, 294)
49. C. Carstensen. 1821. *Handbuch der Katechetik mit besonderer Hinsicht auf den katechetischen Religionsunterricht. Ein Commentar über H. Müllers Lehrbuch der Katechetik, 1*. Hammerich, Altona. (Seminar 151)
50. Christian Magnus Falsen. 1821. *Geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, og Udsigt over dette lands ældste Historie og Forfatning, som en Inledning til Norges udførligere Historie*. Jacob Lehmann, Christiania. (Seminar 33)

51. Jens Wilken Hornemann. 1821. *Forsøg til en dansk oeconomisk Plantelære. Første Deel*. 3. oppl. Schubothe, Kjøbenhavn. (Seminar 1016)
52. Lyder Sagen. 1821. *Dansk Stilebog eller Stof til skriftlige Forstands- og Sprog-Øvelser for Børn og Ungdommen*. 2. oppl. Chr. Dahl, Bergen. (tre eksemplarer: Seminar 134, 135, 138)
53. Finnur Magnússon. 1821–1823. *Den ældre Edda. En Samling af de nordiske Folks ældste Sagn og Sange*. 4 bd. Gyldendal, Kjøbenhavn. (uten bd. 1, Seminar 981, 982, 1790)
54. Erik Andreas Colban. 1822. *Hjobs bog*. Det Kongl. Norske Videnskabers-Selskab, Trondhjem. (Seminar 296)
55. Det nye testamentet. 1823. *Vor Herres og Frelseres Jesu Christi Nye Testamente*. Norsk Bibelselskab, London. (Fire eksemplarer: Seminar 101, 102, 106, 107)
56. Hector Frederik Janson Estrup. 1823. *Om Trældom i Norden, dens Udspring, Kilder, Beskaffenhed og Ophør – en archæologisk Undersøgelse*. Gyldendal, Kiøbenhavn. (Seminar 214)
57. Rasmus Møller. 1824. *Veiledning til en andægtig og forstandig Læsning av det Nye Testamente – især for ulærde Læsere*. 2. utg. Andreas Seidelin, Kjøbenhavn. (Seminar 104)
58. Bernhard Gottlieb Denzel. 1825–1826. *Einleitung in die Erziehungs- und Unterrichts-Lehre für Volksschullehrer*. 3. oppl. 2 bd. Metzler, Stuttgart. (Seminar 216, 256)
59. Rasmus Møller. 1826. *Veiledning til en andægtig og forstandig Læsning av det Gamle Testamente*. Andreas Seidelin, Kjøbenhavn. (Seminar 2615)

skulle ikke bare vite hva den rette teologien var og hvordan Bibelen skulle forstås, men de skulle også kunne undervise katekismen, religion og bibelkunnskap. Her må spesielt trondenesværingen Simon Kildal d.m. (1761–1822) fremheves. Han var ikke bare en viktig skikkelse i seminarets oppstartsfase, men han hadde alt i 1805 publisert boka *Melk for børn*, der han tok for seg å formidle den kristne tro til barn, før han i 1818 kom med boka *Udførlig Religionslærebog for Confirmantere*, som var basert på førstnevnte barnelærebok.

Mens man i dag har vanskelig med å studere uten gode ferdigheter i engelsk, var det i første halvdel av 1800-tallet tysk som hadde erstattet latin som internasjonalt vitenskapsspråk. Andaktstekstene til hamburgeren Johann Melchior Goeze (1717–1786), utgitt i 1758, ble lest i original akkurat som Johann Lorenz von Mosheim (1694–1755) sin *Sitten-Lehre der Heiligen Schrift* (Den hellige skrifts sedelære) og Carsten Carstensen (1782–1836) sin katekismelærebok. Også deler av den pedagogiske litteraturen var på tysk. Johann Christoph Friedrich Rist (1735–1807) sin *Anweisung für Schulmeister niederer Schulen zur pflichtmässigen Führung ihres Amtes* (Veiledning for skolelærere ved lavere skoler til plikttoppfyllende yrkesutøvelse) kan trekkes frem som altomfattende fremstilling av hvordan en lærer bør forstå rollen sin og hva slags kunnskap som bør formidles. Flere eksempler på denne typen didaktisk litteratur er dansken Jacob Jochims (1719–1790) sitt *Forsøg til*

at forbedre Underviisningen i Landsbye-Skolerne, George Carl Claudius (1757–1815) sine *Gedächtnisübungen* (Hukommelsesøvelser) eller Bernhard Gottlieb Denzels (1773–1836) *Einleitung in die Erziehungs- und Unterrichts-Lehre für Volksschullehrer* (Innføring i oppdragelses- og undervisningslære for folkeskolelærere), som kom ut i et tredje opplag i 1825 og 1826.

For skrive- og leseopplæringa kunne seminarisene ty til lærebøkene av den kjente norske forfatteren og skolemannen Lyder Sagen (1777–1850). Sagens *Dansk Læse- og Declamations-Øvelses-Bog for Børn og Ungdommen* fra 1808, *Dansk Læsebog for Børn og Ungdommen* fra 1820, der to eksemplarer er bevart, og *Dansk Stilebog eller Stof til skriftlige Forstands- og Sprog-Øvelser for Børn og Ungdommen* fra 1821, der tre eksemplarer er bevart, ble trykt i Norge. Men hva med samisk?

Samisk litteratur og det som mangler

Overraskende få bøker om samisk språk trykt før 1826 er bevart i Seminarsamlinga. Knud Leem (1697–1774) sitt *Lexicon Lapponicum bipartitum* i to bind, en samisk-dansk-latinsk ordbok, er et unntak. Gitt Leems betydning for den samiske språkforskninga er det vanskelig å forestille seg at andre av hans verk, som for eksempel *En Lappisk Grammatica* (1748) og den tilhørende *Nomenclator* (1756), der han nøyaktig kartlegger dialekten i Porsangerfjorden, ikke var med. Standardverket

Beskrivelse over Finmarkens Lapper fra 1767 er en enda tydeligere kandidat for litteratur man skulle forvente på biblioteket på Trondenes. Det samme gjelder Johannes Schefferus (1621–1679) og hans beskrivelse av samene, *Lapponia*, Carl von Linné (1707–1778) sine tallrike bidrag til botanikken i nord eller Tormod Torfæus (1636–1719) si *Historia Rerum Norvegicarum*, som kom ut i 1711. Vi vet ikke om disse titlene var med i den opprinnelige samlinga. Sannsynligheten for at en del klassikere forsvant fra samlinga i løpet av seminarets historie er svært høy. Kanskje var det nettopp faktumet at samisk spilte en såpass viktig rolle som gjorde at det var disse bøkene som var mest ettertraktet av glømske bibliotekbrukere. Under hver runde med samlingsfornying oppdaterte bibliotekaren dessuten samlingene slik at seminaristene og seminarlærerne alltid hadde den mest aktuelle litteraturen tilgjengelig. Dette er i hvert fall teorien. Som Aage Jonassen Lunds kopibøker viser, kunne praksisen se veldig annerledes ut.

Hva leste seminaristene?

Med utgangspunkt i den bevarte litteraturen i Seminarsamlinga og et søk etter bøker trykt før 1826 er det mulig å identifisere tre kategorier. Seminaristene leste litteratur som omhandla ytre betingelser, skulle bidra til indre dannelse og var orientert mot lokale forhold. Ytre betingelser omfatta det som hadde med stat, historie, geografi og natur å gjøre. Det var viktig for lærerne i nord å kunne forme elevenes forståelse av sin egen plass i verden og i hjemlandet. Den indre dannelsen var tenkt å finne sted på et åndelig og et intellektuelt plan. Ideelt sett ville uteksaminerte seminarister være i stand til å fremme elevenes utvikling på begge plan. Bibelen og teologisk kunnskap ble betraktet som nødvendig og sentral. De lokale forhold betydde i mange tilfeller at læreren måtte fylle flere roller, samtidig som en grunnleggende forståelse for lokalbefolkningas levevilkår var fordelaktig. Den samiske kulturen var et viktig bakteppe. Som det store settet med Luthers lille katekisme på samisk fra 1837 viser, skulle seminaristene forberedes til å innta en aktiv rolle i bygdene, fiskeværerne og byene i nord. Ei bevisføring om seminaristenes lesevaner generelt er derimot vanskelig om ikke umulig. Kildegrunnlaget er for tynt. Til tross for det kan gjennomgangen av det som er igjen av Seminarsamlinga gi oss en bedre forståelse av hva seminaristene lærte, om ikke leste.

Litteratur:

- Barlindhaug, K. J. 1926. *Tromsø offentlige lærerskole i 100 år*. Lærerskolen, Tromsø.
- Brekke, M. (red.) 1999. *Lærerutdanninga i Tromsø. Seminarium – lærerskole – høgskole*. Høgskolen i Tromsø, avdeling for lærerutdanning, Tromsø.
- Dahl, H. 1976. *Tromsø Offentlige Lærerskole i 150 år*. Lærerskolen, Tromsø.
- Lysaker, T. (red.) 1958. *Trondenes bygdebok. Trondenes sogns historie*. Trondenes bygdebok nemnd, Harstad.

Forfatter:

Andreas Klein er førstebibliotekar ved UiT og har ansvar for spesialsamlingene og har sin forskningsinteresse i bok- og bibliotekshistorie og vitenskapshistorie

E-post: andreas.klein@uit.no
<https://orcid.org/0000-0003-2235-3694>

